

De canon in de onderbouw VO

Canon uitwerking van vensters + relatie met diverse vakken

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

De canon in de onderbouw VO

Juli 2009

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

© 2009 Stichting leerplanontwikkeling (SLO), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Mits de bron wordt vermeld, is het scholen toegestaan om zonder voorafgaande toestemming van de SLO deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren dan wel op andere wijze te verveelvoudigen voor gebruik in en ten behoeve van de school.

Auteurs: Martien de Boer, Albert van der Kaap, Frederik Oorschot, Harry Paus, Inge Rozen, Stéfanie van Tuinen.

Redactie: Tiddo Eekens

Eindredactie: Albert van der Kaap

Adviseur: Arie Wilschut

In samenwerking met: Entoen.nu

In opdracht van: Ministerie van OCW

Informatie

SLO

Secretariaat VO onderbouw

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 660

Internet: www.slo.nl

E-mail: vo-onderbouw@slo.nl

AN: 4.4743.220

Inhoud

Inleiding	3
1. De canon in de vakken	7
2. De canon en het vak geschiedenis	9
2.1 Inleiding	9
2.2 Kerndoelen van het vak geschiedenis	10
2.3 De tijdvakken en de canonvensters	10
2.4 Schematisch overzicht van geschiedenis in de canon	12
3. De canon en het vak Nederlands	29
3.1 Inleiding	29
3.2 Welke canonvensters kunnen een rol spelen bij Nederlands?	29
3.3 Vier raakvlakken tussen het vak Nederlands en de canon	30
3.4 Overzicht van mogelijke thema's binnen het vak Nederlands per venster	31
4. De canon en het vak aardrijkskunde	35
4.1 Inleiding	35
4.2 Relatie tussen aardrijkskunde en de canon	35
4.3 Schematisch overzicht van aardrijkskunde en de canon	39
5. De canon en cultuureducatie	41
5.1 Inleiding	41
5.2 Cultuureducatie	41
5.3 De relatie tussen de canon en kunst- en cultuureducatie	42
5.4 Overzicht van mogelijke thema's binnen de kunstvakken per venster	44
Bronnen	47

Inleiding

De toenmalige minister van OCW Van der Hoeven stelde in 2005 de Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon in met de opdracht een historische en culturele canon van Nederland te ontwerpen. De commissie gaat ook wel door het leven als Commissie Van Oostrom, genoemd naar de voorzitter Frits van Oostrom. Na een jaar werken kwam de commissie in het najaar van 2006 met het rapport *Entoen.nu de canon van Nederland (deel A en B)*. Daarin werd een voorstel voor een canon van Nederland gedaan in de vorm van vijftig onderwerpen, door de commissie 'vensters' genoemd. Het rapport heeft een toepasselijk openingscitaat uit *Spreuken*: 'Waar het visioen ontbreekt, verwildert het volk.'

De inhoud van de canon wordt gepresenteerd als 'vanzelfsprekende bagage' en als een 'inspirerend fundament', waaraan vanaf het basisonderwijs gewerkt moet worden. Nadrukkelijk stelt de commissie dat het niet gaat om een nieuw schoolvak, curriculum of methode. Eenieder werd uitgenodigd om op het canonvoorstel te reageren en die reacties zijn verwerkt in het rapport *Entoen.nu en verder. De canon van Nederland (deel C)*. De commissie heeft maar één fundamentele wijziging aangebracht in de rij van vijftig vensters: het canonvenster *Boekdrukkunst, revolutie in reproductie* is ingeruild voor het canonvenster *Christiaan Huygens, Wetenschap in de Gouden Eeuw*.

Het eindresultaat, de canon van Nederland, werd in de zomer van 2007 aangeboden aan minister Plasterk. De canon valt in vruchtbare aarde en vindt navolging in de vorm van lokale en regionale historische canons, zoals de Haagse canon, de Leidse canon, de Tielse canon en de Canon van Noord-Nederland. Voor de ontwikkeling van historisch besef -door het leren ontdekken van het verleden in het heden- kan de lokale en regionale (school)omgeving een positieve bijdrage leveren. Via een lokale of regionale canon kunnen die onderwerpen benadrukt worden die de beleving van de geschiedenis in de eigen omgeving mogelijk maken. Vanzelfsprekend is de inhoud van dergelijke canons niet in dit product uitgewerkt. Van groot belang is wel dat, in de schoolpraktijk, steeds de samenhang tussen de Canon van Nederland en de lokale en regionale canons tot uitdrukking komt.

Aan de canon wordt aandacht besteed in de kerndoelen voor het domein *oriëntatie op jezelf en de wereld* (basisonderwijs) en het leergebied mens en maatschappij (voortgezet onderwijs). Aan de bestaande kerndoelen 52 basisonderwijs en 37 voortgezet onderwijs, waarin de tien tijdvakken staan opgesomd, zal de volgende volzin worden toegevoegd: " De vensters van de canon van Nederland dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken."

De keuze voor het domein *oriëntatie op jezelf en de wereld* en het leergebied mens en maatschappij is een logische, het gaat tenslotte om een cultuurhistorische canon. Veel canonvensters kennen naast een historische dimensie ook andere dimensies. In het rapport *Entoen.nu en verder, De canon van Nederland (deel C)* zegt de commissie ook expliciet dat de canon een deel van de leerstof is dat aan de orde zou moeten komen bij schoolvakken als geschiedenis, aardrijkskunde, Nederlands, kunstvakken, maatschappijleer en levensbeschouwelijke vakken. Sterker nog, dat de canon meerdere vakken bedient is volgens de commissie wezenlijk voor het vakoverstijgend concept. Zo ligt het bijvoorbeeld voor de hand om een aantal vensters vanuit een hedendaags geografisch perspectief aan de orde te stellen bij het vak aardrijkskunde, zoals de Limes, de Hanze, de Beemster, de grachtengordel, de Atlas major van Blaeu, de buitenhuizen, de eerste spoorlijn, de watersnood, de haven van Rotterdam en de gasbel. Bij Nederlands kunnen onderwerpen als Karel de Grote, hebban olla vogala,

Floris V, Willem van Oranje, de Statenbijbel, Max Havelaar, de Tweede Wereldoorlog, Anne Frank, De Stijl, de televisie, Annie M.G. Schmidt en Suriname en de Nederlandse Antillen vanuit een taal- of letterkundig perspectief aan de orde gesteld worden. Canonvensters als Rembrandt, Vincent van Gogh en De Stijl vragen om aandacht bij de kunstvakken. Bij levensbeschouwing kunnen vensters als hunebedden, Willibrord, Erasmus, de Beeldenstorm, de Statenbijbel en veelkleurig Nederland aan de orde komen. Het vak economie kan aandacht besteden aan Willem I, de televisie, de haven van Rotterdam en de gasbel. En ligt het niet voor de hand dat natuurkunde aandacht besteedt aan Christiaan Huygens en Eise Eisinga? Bij een aantal vensters ligt het voor de hand daaraan bij verschillende vakken aandacht te besteden.

In het eerdergenoemde rapport pleit de Commissie Van Oostrom ervoor om zichtbaar te maken hoe de vijftig vensters van de canon in de tien tijdvakken passen. Zij geeft daartoe zelf al een voorzet door te stellen dat de vensters dienst kunnen doen als concretisering van een belangrijk aantal van de kenmerkende aspecten.

Het voorliggende leerplankundige instrument maakt inzichtelijk waar de canon een plaats kan krijgen bij verschillende vakken in primair onderwijs en onderbouw VO. Voor de vakken geschiedenis, aardrijkskunde, Nederlands en cultuureducatie wordt de relatie van de canon met het betreffende vak beschreven.

Daarmee wordt ook duidelijk dat veel van de canonvensters nu al een plaats hebben in het onderwijs. Denk bijvoorbeeld aan de slavernij, de crisisjaren, en de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Maar ook wordt duidelijk dat een aantal vensters redelijk nieuw is voor het onderwijs, zoals Eise Eisinga, Spinoza, Erasmus en hebben olla vogala.

Dit leerplankundige instrument is in de eerste plaats bedoeld voor degenen die een beeld willen krijgen van de verschillende canonvensters en bovenal hoe de canonvensters zich verhouden tot de diverse vakken (en leerplannen) in primair onderwijs en onderbouw VO. Daarbij wordt op de eerste plaats gedacht aan intermediairen als auteurs en uitgevers, toetsontwikkelaars, leerplanontwikkelaars en opleiders. Zij kunnen het instrument gebruiken om concretere uitwerkingen, materialen, toetsen, en cursussen bij de canon te maken en/of te geven. Maar daarnaast kan dit instrument door leraren worden gebruikt, bijvoorbeeld als checklist voor de gebruikte methode.

Leeswijzer

In hoofdstuk 1 wordt de canon gepresenteerd en wordt aangegeven welke vakken in eerste instantie verantwoordelijk zijn voor welke canonvensters.

In hoofdstuk 2 staan de canon en het vak geschiedenis centraal. De recente historie van het vak geschiedenis wordt belicht en wordt er apart ingegaan op de huidige kerndoelen. In het hedendaagse geschiedenisonderwijs zijn de tien tijdvakken leidend, zoals gepresenteerd door Commissie De Rooij. In paragraaf 2.3 wordt daar nader op ingegaan, maar bovenal wordt daarin de verbinding gelegd tussen de tijdvakken en de canon. De canonvensters krijgen een plaats in de tien tijdvakken, waardoor deze geïntegreerd worden in het leerplan geschiedenis. Als afsluiting van dit hoofdstuk is een schema opgenomen waarin de tien tijdvakken met kenmerkende aspecten worden gerelateerd aan de canonvensters.

Hoofdstuk 3 belicht de relatie tussen het vak Nederlands en de canon. De canonvensters die een rol spelen bij het vak Nederlands worden beschreven, evenals de raakvlakken tussen het vak Nederlands en de canon. Tot slot wordt een schematisch overzicht gegeven van mogelijke thema's die vanuit Nederlands bij de diverse vensters aan de orde kunnen komen.

De relatie tussen aardrijkskunde en de canon is beschreven in hoofdstuk 4. Dit hoofdstuk verbindt de geografische canonvensters met de kernen, dimensies, schaalniveaus en thema's die bij aardrijkskunde aan de orde komen. Dit wordt in de laatste paragraaf van het hoofdstuk schematisch gepresenteerd.

Tot slot staat de relatie tussen cultuureducatie en de canon in hoofdstuk 5 centraal. Er wordt ingegaan op de eigenheid van de leergebieden kunstzinnige oriëntatie (primair onderwijs) en kunst en cultuur (onderbouw VO) en er is aandacht voor de kerndoelen van deze leergebieden. De relatie tussen cultuureducatie en de canon wordt beschreven en er wordt een overzicht gepresenteerd van de vensters die vanuit deze leergebieden vooral belicht kunnen worden.

1. De canon in de vakken

De canon van Nederland is een cultuurhistorische canon. Dat betekent dat de canon de verantwoordelijkheid is voor het hele Nederlandse onderwijs. Vanuit diverse vakken kan invulling worden gegeven aan de canon. Bij een groot aantal canonvensters ligt het voor de hand dat deze in eerste instantie aan de orde komen bij geschiedenis; bij een kleiner aantal canonvensters ligt het primaat eerder bij een ander vak. Bij sommige canonvensters ligt het ook zeer voor de hand dat diverse vakken er aandacht aan zullen besteden. Deze keuzes zijn hieronder in een schema weergegeven.

Canonvenster	geschiedenis	aardrijkskunde	Nederlands	natuurkunde	economie	kunst	levensbeschouwing
Hunebedden	x						x
De Romeinse Limes	x	x					
Willibrord	x						x
Karel de Grote	x		x				
Hebban olla vogala			x				
Floris V	x		x				
De Hanze	x	x					
Erasmus	x		x				x
Karel V	x						
Beeldenstorm	x						x
Willem van Oranje	x		x				
De Republiek	x						
VOC	x						
De Beemster		x					
Grachtengordel	x	x					
Hugo de Groot	x						
Statenbijbel			x				x
Rembrandt	x					x	
Atlas Major van Blaeu	x	x					
Michiel de Ruyter	x						
Christiaan Huygens	x			x			
Spinoza	x						
Slavernij	x						
Buitenhuizen	x	x				x	
Eise Eisinga	x			x			
De patriotten	x						
Napoleon Bonaparte	x						
Willem I	x				x		
De eerste spoorlijn	x	x					
Grondwet 1848	x						
Max Havelaar	x		x				
Verzet tegen kinderarbeid	x						
Van Gogh						x	
Aletta Jacobs	x						
De eerste	x						

Wereldoorlog							
De Stijl			x			x	
De crisisjaren	x				x		
De Tweede Wereldoorlog	x		x				
Anne Frank	x		x				
Indonesië	X						
Willem Drees	X						
De watersnood		x					
Televisie	X		x		x		
Haven van Rotterdam		x					
Annie M.G. Schmidt			x			x	
Suriname en de Ned. Antillen	X		x			x	
Srebrenica	X						
Veelkleurig Nederland	X						x
Gasbel		x			x		
Europa	X	x			x		

2. De canon en het vak geschiedenis

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk over de canon en het vak geschiedenis wordt eerst ingegaan op de recente historie van het vak, inclusief de ontwikkeling in kerndoelen (paragraaf 2.2) en Commissie De Rooij (en de tien tijdvakken). In paragraaf 2.3 wordt de relatie gelegd tussen de tijdvakken en de canon. De canonvensters dienen als uitgangspunt ter illustratie voor de tien tijdvakken waardoor deze geïntegreerd kunnen worden in het leerplan geschiedenis. Dit hoofdstuk sluit af met een schematisch overzicht (paragraaf 2.4) van de tien tijdvakken met (toelichting van de) kenmerkende aspecten die gerelateerd worden aan de (toelichting van de) canonvensters.

Het vak geschiedenis lijkt te bestaan uit een onoverzienbare hoeveelheid, systematisch weinig samenhangende, feitelijke gegevens. Dit maakt het vak voor leerlingen buitengewoon moeilijk te leren. Bijna alles komt bij geschiedenis slechts één keer aan de orde om daarna nooit meer te worden gebruikt of toegepast. Wat niet wordt herhaald, gebruikt of toegepast, wordt echter ook gemakkelijk vergeten. Bovendien kan leerlingen ook moeilijk duidelijk gemaakt worden waarom ze dat eigenlijk moeten leren.¹ De programma's geschiedenis en staatsinrichting in primair onderwijs, onderbouw en bovenbouw van het voortgezet onderwijs moeten om deze reden zoveel mogelijk op elkaar worden afgestemd, zo concludeerde in maart 1998 de Adviescommissie Geschiedenisonderwijs onder leiding van R.J. de Wit. Er moest een longitudinaal leerplan komen met een 'nieuwe balans van kennis, inzicht en vaardigheden'. Commissie De Rooij kreeg vervolgens de opdracht deze ideeën verder uit te werken. De commissie ging op zoek naar een voor alle onderwijsvormen gemeenschappelijk kader dat de leerlingen kunnen gebruiken als instrument om personen, gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen historisch te plaatsen. Leerlingen zouden dit kader steeds opnieuw moeten kunnen gebruiken en er nieuwe kennis een plaats in kunnen geven. De commissie noemt deze kennis oriëntatiekennis, die -aangevuld met het aanleren van historisch denken en redeneren- zou moeten leiden tot historisch besef. Om dit te realiseren stelde de commissie een concentrische ordening van het onderwijs voor, met een terugkerend herkenbaar stelsel van benaderingswijzen, vaardigheden en oriëntatiekennis voor alle onderwijsvormen. Door in primair onderwijs, onderbouw en bovenbouw van het voortgezet onderwijs zoveel mogelijk overeenkomstige doelen na te streven, wordt het mogelijk om in een volgende onderwijsfase uit te gaan van wat in een vorige fase als basis is gelegd.

De commissie stelde om didactische redenen voor om in alle onderwijsfasen een stelsel van tien tijdvakken te gebruiken. De tijdvakken werden vervolgens voorzien van kenmerkende aspecten. Bewust heeft de commissie er van afgezien voor elk tijdvak kenmerkende gebeurtenissen, ontwikkelingen, verschijnselen en gedachtegangen of handelingen van personen te kiezen die als verplichte 'stof' zouden moeten dienen. Dit gebeurde niet alleen omdat elke keuze arbitrair zou zijn, maar ook omdat het bij oriëntatiekennis niet gaat om de personen en gebeurtenissen op zich, maar om algemeen kenmerkende aspecten van een bepaald tijdvak.

Voor het primair onderwijs leidde deze aanpak tot twintig kenmerkende aspecten. Voor de onderbouw van het vmbo kwam men tot 27 en voor de onderbouw van havo/vwo tot 37

¹ Deze passage is ontleend aan het rapport van de commissie De Rooij

kenmerkende aspecten. De leerlingen in de tweede fase van havo en vwo worden geacht het verleden te bestuderen aan de hand van in totaal 49 kenmerkende aspecten.

2.2 Kerndoelen van het vak geschiedenis

De nieuwe kerndoelen voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs, die in augustus 2006 van kracht werden zijn weliswaar gebaseerd op de aanbevelingen uit het rapport van de Commissie De Rooij, maar globaler geformuleerd.

Over het aanleren van historische vaardigheden staat in de kerndoelen voor het primair onderwijs: *De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren* (kerndoelen 51, 52 en 53). De kenmerkende aspecten van de tien tijdvakken worden nog wel genoemd, maar niet gespecificeerd. In het primair onderwijs is staatsinrichting formeel niet gerelateerd aan het domein *tijd*, maar aan het domein *oriëntatie op jezelf en de wereld*. In de nieuwe kerndoelen (2006) is kerndoel 36 gewijd aan staatsinrichting: 'De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger.'

De kerndoelen voor de onderbouw zeggen het volgende over historische vaardigheden: *De leerling leert historische bronnen te gebruiken om zich een beeld van een tijdvak te vormen of antwoorden te vinden op vragen en hij leert daarbij ook de eigen cultuurhistorische omgeving te betrekken* (kerndoel 40). Net als in de kerndoelen voor het primair onderwijs moeten leerlingen wel kenmerkende aspecten van de tien tijdvakken kennen (kerndoel 37), maar welke dat zijn wordt in het midden gelaten. Wel wordt gezegd dat de leerling de relatie moet kunnen leggen tussen de gebeurtenissen en ontwikkelingen in de 20e eeuw (waaronder de Wereldoorlogen en de Holocaust) en hedendaagse ontwikkelingen.

Kerndoel 44 voor de onderbouw is gewijd aan staatsinrichting: *De leerling leert op hoofdlijnen hoe het Nederlandse politieke bestel als democratie functioneert en leert zien hoe mensen op verschillende manieren bij politieke processen betrokken kunnen zijn*. Hoewel dat niet expliciet wordt gezegd kan mogelijk uit kerndoel 45 worden afgeleid dat leerlingen ook kennis moeten hebben van de politieke organisaties op Europees niveau: *De leerling leert de betekenis van Europese samenwerking en de Europese Unie te begrijpen voor zichzelf, Nederland en de wereld*.

2.3 De tijdvakken en de canonvensters

De aanbevelingen van Commissie De Rooij, de nieuwe kerndoelen en de invoering van de canon hebben uiteraard gevolgen voor de inrichting van het geschiedenisonderwijs in de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Inhoudelijke bouwstenen zijn in deze opzet de tien tijdvakken, de kenmerkende aspecten en de canonvensters.

Het is in principe mogelijk de (meeste) canonvensters in te passen in het leerplan geschiedenis. Een lastig element daarbij is echter dat de canonvensters ongelijksoortig zijn. Zo hebben sommige vensters betrekking op bijvoorbeeld een monument (hunebedden), een boek (de Statenbijbel) of een persoon (Hugo de Groot, Spinoza). Andere vensters daarentegen karakteriseren een periode (de crisisjaren) of hebben betrekking op oorlogen (Eerste en Tweede Wereldoorlog). Sommige vensters zijn daardoor thema's of deelthema's op zich. Voor een enkel canonvenster ligt inpassing in het leerplan geschiedenis niet voor de hand. In deze paragraaf worden vijf categorieën van vensters onderscheiden en vervolgens toegelicht:

- directe voorbeelden
- indirecte voorbeelden
- deelthema's
- thema's
- canonvenster in andere vakken

Directe voorbeelden

Het canonvenster is een concreet voorbeeld aan de hand waarvan een kenmerkend aspect van een tijdvak kan worden ingeleid of geïllustreerd. Vaak gaat het hierbij om een concrete persoon of gebeurtenis.

- Hunebedden
- Willibrord
- Karel de Grote
- Floris V
- Erasmus
- Karel V
- Willem van Oranje
- de grachtengordel
- de atlas van Blaeu
- Rembrandt
- Michiel de Ruyter
- Christiaan Huygens
- Spinoza
- Eise Eisinga
- de eerste spoorlijn
- Aletta Jacobs
- Max Havelaar
- Anne Frank

Indirecte voorbeelden

Het canonvenster is een indirect voorbeeld van een tijdvak. Er is geen direct verband tussen het venster en een kenmerkend aspect.

- Hugo de Groot
- de Statenbijbel
- buitenhuizen
- Koning Willem I
- Srebrenica
- Willem Drees

Deelthema's

Het canonvenster is een deelthema van het betreffende kenmerkende aspect. Het venster is een onderdeel van de (mogelijk) te behandelen leerstof.

- de Romeinse Limes
- de Hanze
- de Beeldenstorm
- de VOC
- de patriotten
- Napoleon Bonaparte
- de Grondwet
- verzet tegen kinderarbeid
- de televisie

Thema's

Het canonvenster is een thema op zichzelf en stemt vrijwel overeen met een kenmerkend aspect.

- de Republiek
- slavernij
- de crisisjaren
- de Eerste Wereldoorlog
- de Tweede Wereldoorlog
- Indonesië
- Suriname, Nederlandse Antillen
- Europa
- veelkleurig Nederland

Canonvenster in andere vakken

Sommige canonvensters hebben geen directe relatie met een kenmerkend aspect en komen traditioneel niet aan de orde. Het ligt daarom meer voor de hand dat deze canonitems bij andere vakken worden behandeld. Het gaat om:

- hebben olla vogala

- de Beemster
- Vincent van Gogh
- De Stijl
- haven van Rotterdam
- de watersnood
- de gasbel
- Annie M.G. Schmidt

Deze canonvensters zijn wel in het schema in paragraaf 2.4 opgenomen, maar dat betekent niet dat ze per se bij geschiedenis behandeld moeten worden.

2.4 Schematisch overzicht van geschiedenis in de canon

In deze paragraaf zijn de canonvensters schematisch in relatie gebracht met de tijdvakken en kenmerkende aspecten. Alle canonvensters zijn in het schema opgenomen, maar dat betekent niet dat ze per se ook bij geschiedenis behandeld moeten worden. De canonvensters in andere vakken zijn in het schema **vet en cursief** weergegeven en niet nader uitgewerkt. Deze acht vensters zijn bij een of meer andere vakken uitgewerkt.

Opmerkingen vooraf

- Alle canonvensters worden slechts een keer vermeld. Dit neemt niet weg dat verschillende vensters als voorbeelden kunnen dienen bij verschillende kenmerkende aspecten. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de canonvensters Erasmus (kenmerkend aspect 16 en 17), Hugo de Groot (kenmerkend 18 en 19), De Republiek (kenmerkend aspect 18 en 21) en de grachtengordel (kenmerkend aspect 19 en 21).
- De volgorde van de canonvensters is niet per se een chronologische. De vensters zijn namelijk gekoppeld aan kenmerkende aspecten. Ook deze kenmerkende aspecten staan per tijdvak niet altijd in een chronologische volgorde.
- Omdat het aantal kenmerkende aspecten in het primair onderwijs en in de onderbouw van het voortgezet onderwijs verschillen, is de koppeling van canonvensters aan kenmerkende aspecten in primair en voortgezet onderwijs niet altijd identiek.
- Alle canonvensters dienen zowel in het PO als in de onderbouw van het VO aan de orde te komen. De canonvensters zullen echter in de onderbouw meer diepgaand aan de orde komen dan in het primair onderwijs. Ook zal een aantal canonvensters, zoals Spinoza en Srebrenica, in het PO mogelijk slechts terloops worden behandeld, terwijl in het VO de hunebedden bijvoorbeeld minder uitgebreid aan de orde komen.
- Om alle canonvensters een plaats te kunnen geven in de systematiek van de tien tijdvakken en de kenmerkende aspecten, is het aantal kenmerkende aspecten voor het PO uitgebreid van 20 naar 24 en voor het VO van 37 naar 38. Om het schema niet nodeloos ingewikkeld te maken is er van afgezien voor het vmbo een apart instrument te maken. De recursieve kenmerkende aspecten zijn niet van toepassing op het vmbo.
- De toelichting op de canonvensters van VO is op die van PO afgestemd opdat een doorlopende programmalijn mogelijk wordt. Dat betekent dat de toelichting voor het PO telkens is begrepen in die van het VO. Wel zal de formulering voor VO soms enigszins anders zijn om een verdiepingsslag mogelijk te maken.
- Niet alleen kan in het VO een canonvenster diepgaander worden behandeld, ook is een verbreding mogelijk. Zo kan een venster bijvoorbeeld in Europees of mondiaal perspectief wordt geplaatst.
- Wat er meer precies bij elk canonvenster aan de orde komt is aan de docent.
- De canonvensters zijn telkens geplaatst in een bepaald tijdvak en bij een kenmerkend aspect. Voor een aantal canonvensters is deze keuze arbitrair. Een venster kan dan ook in een ander tijdvak of in relatie tot een ander kenmerkend aspect aan de orde komen.

- Bij enkele canonvensters, die geen of slechts een zeer indirecte relatie hebben met wat meestal in de geschiedenislessen wordt behandeld, is afgezien van het beschrijven van verschillen tussen PO en VO.
- Bij de vet en cursief geplaatste canonvensters gaan we ervan uit dat deze in eerste aanleg bij andere vakken aan de orde komen
- Bij een aantal andere vensters is aangegeven dat verdieping of uitbreiding heel goed ook via andere vakken kan plaatsvinden

Tijdvak	Kenmerkende aspecten met toelichting	Canonvenster en toelichting PO	Canonvenster en toelichting VO
1. Tijd van jagers en Boeren (-3000 v. Chr.)	1. De levenswijze van jagers en verzamelaars <ul style="list-style-type: none"> • jagers leven van de natuur • Jagers zijn nomaden • afhankelijkheid van de natuur: verband met vereren van geesten en goden 		
	2. Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen <ul style="list-style-type: none"> • boeren zetten de natuur naar hun hand • boeren hebben vaste woonplaatsen • boeren hebben meer persoonlijk bezit; groter verschil tussen arm en rijk • boeren zijn afhankelijk van de natuur: verband met vereren van geesten en goden • denken over leven en dood: geloof in een hiernamaals 	Hunebedden <ul style="list-style-type: none"> • landbouw op het huidige Nederlandse grondgebied • het hunebed als voorbeeld van een grafmonument van prehistorische landbouwers 	Hunebedden <ul style="list-style-type: none"> • het ontstaan van de landbouw in het Midden-Oosten • gevolgen van het ontstaan van landbouw voor de levenswijze van mensen • het hunebed als voorbeeld van een grafmonument van prehistorische landbouwers op het huidige Nederlandse grondgebied • denken over het leven na de dood
	3. Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen <ul style="list-style-type: none"> • hoge opbrengsten in vruchtbare gebieden leiden tot specialisatie, marktfunctie: stedelijke gemeenschappen • betekenis van de uitvinding van het schrift verdergaande sociale gelaagdheid • bestuur en religie: rol van priesters en god-koning 		
2. Tijd van Grieken en Romeinen (3000 v. Chr.- 500 n. Chr.)	4. De verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur en de confrontatie met de Germaanse cultuur <ul style="list-style-type: none"> • het Romeinse wereldrijk; belang van de infrastructuur van het rijk (wegen, geld, veiligheid) voor leger, ambacht en handel • Germanen (boeren gebleven) en Romeinen (verstedelijkt) 	De Romeinse Limes <ul style="list-style-type: none"> • de Romeinen bouwden langs de grens van hun Rijk, op het huidige Nederlandse grondgebied, versterkte nederzettingen (bijvoorbeeld Nijmegen) • de opstand van de Bataven in 69 n. Chr. 	De Romeinse Limes <ul style="list-style-type: none"> • groei van het Romeinse Rijk • romanisering • het belang van goed te bewaken grenzen, o.a. in Nederland • de confrontatie tussen Bataven en Romeinen in 69 n. Chr.
	5. Het christendom in het Romeinse Rijk: van verboden tot enig toegestane godsdienst <ul style="list-style-type: none"> • optreden van Jezus Christus, ontstaan van christendom als 'missionaire' godsdienst • één god voor alles: een ander 		

Tijdvak	Kenmerkende aspecten met toelichting	Canonvenster en toelichting PO	Canonvenster en toelichting VO
	<p>soort godsdienst (andere goden bestaan niet, dus uitsluiten van 'andersdenkenden')</p> <ul style="list-style-type: none"> christenen in het Romeinse rijk: van vervolgte minderheid tot heersende meerderheid 		
	<p>6. <i>Burgerschap en wetenschappelijk denken in de Griekse stadstaat</i></p> <ul style="list-style-type: none"> van een mythisch naar een rationeel wereldbeeld van onderdaan (onderworpen aan gezag) naar burger (met rechten en verantwoordelijkheden) burger in de (Griekse) stadstaat en burger in het Romeinse wereldrijk 		
<p>3. Tijd van monniken en ridders (500-1000)</p>	<p>7. Verspreiding van het christendom in Europa</p> <ul style="list-style-type: none"> verspreiding van christendom onder Germanen; invloed Germaanse tradities (kerst, Pasen, e.d.) rol van monniken en kloosters 	<p>Willibrord</p> <p>Willibrord en Bonifatius waren belangrijk voor de verspreiding van het christendom op het huidige Nederlandse grondgebied</p>	<p>Willibrord</p> <ul style="list-style-type: none"> de verspreiding van het christendom in Europa en op het huidige grondgebied van Nederland de weerstand die Willibrord en Bonifatius ondervonden bij de verspreiding van het christendom op het huidige Nederlandse grondgebied rol van monniken en kloosters
	<p>8. Ontstaan en verspreiding van de islam</p> <ul style="list-style-type: none"> ontstaan van islam als derde monotheïstische godsdienst botsing van christendom en islam 		
	<p>9. Hofstelsel en horigheid</p> <ul style="list-style-type: none"> gevolgen van verdwijnen van het Romeinse rijk (Volksverhuizingen): veiligheid, geld, handel horigheid (afhankelijkheid van heren) autarkische landgoederen: schaarste, mensen op elkaar aangewezen leenstelsel: leenheren en leenmannen 		

Tijdvak	Kenmerkende aspecten met toelichting	Canonvenster en toelichting PO	Canonvenster en toelichting VO
	10. Verhouding tussen heer en vazal <ul style="list-style-type: none"> • het feodale bestuursstelsel met heren en vazallen in verband met de ontstane (m.n. economische) achteruitgang • de rol van bisschoppen als leenmannen • het feodale denken: heren en hun beschermelingen 	Karel de Grote <ul style="list-style-type: none"> • Karel de Grote, heerser over een groot rijk • leenheren en leenmannen 	Karel de Grote <ul style="list-style-type: none"> • Karel de Grote regeerde zijn uitgestrekte rijk door middel van vazallen. In ruil voor advies en krijgsdienst kregen zij het bestuur over en de inkomsten van een bepaald gebied (feodale stelsel) • Karolingische renaissance (opleving van cultuur en wetenschap)
4. Tijd van steden en staten (1000-1500)	11. Opkomst van handel en ontstaan van steden <ul style="list-style-type: none"> • overschotten in landbouw: ontstaan handel • ontstaan van steden • ambacht en handel in steden • handel op Europese schaal 	De Hanze samenwerking in de handel tussen de Hanzesteden in de Nederlanden (Zutphen, Deventer, Zwolle en Kampen)	De Hanze <ul style="list-style-type: none"> • opkomst van handel en steden in Europa • de Hanze was een samenwerkingsverband van Noord-Europese handelssteden • belangrijke Hanzesteden in Nederland waren Zutphen, Deventer, Zwolle en Kampen
	12. Opkomst van de stedelijke burgerij en toenemende zelfstandigheid van steden <ul style="list-style-type: none"> • lokale markt, gildenregels, productie op bestelling • lokale regelgeving via stadsbesturen: geld, veiligheid, regels voor handel en ambacht (markten, gilden) • middeleeuwse stad: een soort ministaat met eigen recht en bestuur 	Hebban olla vogala	Hebban olla vogala
	13. Begin van staatsvorming en centralisatie <ul style="list-style-type: none"> • opkomst van grotere staten met geschreven wetten, belastingen, een (huur)leger: strijdig met rechten van steden en adel 	Floris V <ul style="list-style-type: none"> • graaf Floris V bouwde de Ridderzaal en het Muider slot • Floris V kwam op voor de boeren (der Keerlen Gods) 	Floris V <ul style="list-style-type: none"> • Floris V versterkte zijn centrale hof in Den Haag (Ridderzaal) en versterkte zijn centrale gezag door het uitgeven van schriftelijke bestuursmaatregelen in de volkstaal • Floris V kwam op voor de boeren (der Keerlen Gods) • hij bevoordeelde de steden en perkte de macht van edelen in. Dit was mogelijk een reden voor de moord op hem
	14. Strijd tussen kerk en staat <ul style="list-style-type: none"> • de positie van de paus als universeel leider van de christelijke wereld • de invloed van de kerk op het dagelijkse leven 		

Tijdvak	Kenmerkende aspecten met toelichting	Canonvenster en toelichting PO	Canonvenster en toelichting VO
	<ul style="list-style-type: none"> • verzet (o.a. van vorsten) tegen machtsaanspraken van de paus • kathedralen als symbolen van geloof en macht 		
5. Tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600)	<p>15 Het begin van de Europese overzeese expansie</p> <ul style="list-style-type: none"> • uitvindingen (techniek schepen, kompas) maken zeereizen buiten kust mogelijk • ontdekkingsreizen langs Afrika naar Azië en naar Amerika o.a. Barentsz en De Houtman • gevolgen voor handel (producten en stromen) 		
	<p>16. Veranderend mens-wereldbeeld in Renaissance</p> <ul style="list-style-type: none"> • waarneming als bron van kennis • het 'aardse leven' meer nadruk • vermindering van de macht van de rooms-katholieke kerk 	<p>Erasmus</p> <p>net als Luther had de humanist Erasmus kritiek op misstanden in de rooms-katholieke kerk</p>	<p>Erasmus</p> <ul style="list-style-type: none"> • de betekenis van Erasmus voor het humanisme • Erasmus ontwikkelde zich tot een scherp criticus van de misstanden in de rooms-katholieke kerk
	<p>17. Reformatie en splitsing in de christelijke kerk</p> <ul style="list-style-type: none"> • bezwaren tegen rol van geestelijkheid en rijkdom/macht kerk • optreden van Luther • verschillen tussen katholicisme en protestantisme 		
	<p>18. De Opstand en het ontstaan van een onafhankelijke Nederlandse staat</p> <ul style="list-style-type: none"> • de Nederlanden als een verzameling gebieden met 'middeleeuwse' steden en edelen • de godsdienstig intolerante politiek van Filips II droeg bij aan het ontstaan van de opstand • de splitsing in de Nederlanden 	<p>Karel V</p> <p>Karel V, koning van Spanje en keizer van het Duitse Rijk, was ook heer der Nederlanden. Hij duldde geen ander geloof dan het katholicisme. Dit leidde o.a. tot vervolging van de ketters</p> <p>Beeldenstorm</p> <p>in 1566 leidde een hagepreek, een protestantse godsdienstoefening in de openlucht, in Steenvoorde tot een reeks van plunderingen van katholieke kerken en kloosters in de Nederlanden</p>	<p>Karel V</p> <ul style="list-style-type: none"> • Karel V, koning van Spanje en keizer van het Duitse Rijk, was ook heer der Nederlanden. Hij duldde geen ander geloof dan het katholicisme. Dit leidde o.a. tot vervolging van de ketters • de centralisatiepolitiek van Karel V en zijn zoon Filips II leidde tot verzet in de Nederlanden bij steden en adel <p>Beeldenstorm</p> <ul style="list-style-type: none"> • in 1566 leidde een hagepreek, een protestantse godsdienstoefening in de openlucht, in Steenvoorde tot

Tijdvak	Kenmerkende aspecten met toelichting	Canonvenster en toelichting PO	Canonvenster en toelichting VO
		<p>Willem van Oranje</p> <ul style="list-style-type: none"> • Willem van Oranje was de leider van de Opstand van de Nederlanden tegen Spanje • de moord op Willem van Oranje 	<p>een reeks van plunderingen van katholieke kerken en kloosters in de Nederlanden</p> <ul style="list-style-type: none"> • mensen uit alle lagen van de bevolking namen er om uiteenlopende redenen (economisch, godsdienstig) aan deel <p>Willem van Oranje</p> <ul style="list-style-type: none"> • Willem van Oranje was de leider van de Opstand van de Nederlanden tegen Spanje • de houding van Willem van Oranje ten opzichte van godsdienst • de oorzaken van de moord op Willem van Oranje
<p>6. Tijd van regenten en vorsten (1600-1700)</p>	<p>19. Ontstaan van handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie</p> <ul style="list-style-type: none"> • lange reizen, veel risico, veel geld nodig, lange duur tussen investering en opbrengst • ook kapitalistische ontwikkeling in nijverheid (grotere markt, productie niet meer alleen op bestelling, toename loonarbeid) 	<p>VOC</p> <ul style="list-style-type: none"> • de VOC werd opgericht om onderlinge concurrentie van Nederlanders tegen te gaan en om geld te genereren • de VOC drijft handel in Zuid-Oost Azië (Nederlands-Indië) <p>Atlas Major van Blaeu</p> <p>de Atlas Major, gemaakt door de familie Blaeu in Amsterdam, is een illustratie van de toegenomen kennis van de wereld</p> <p>Michiel de Ruyter</p> <ul style="list-style-type: none"> • Michiel Adriaenszoon de Ruyter was de beroemdste Nederlandse admiraal in de zeventiende eeuw • hij onderscheidde zich vooral in de Engelse oorlogen 	<p>VOC</p> <ul style="list-style-type: none"> • de VOC werd opgericht om onderlinge concurrentie van Nederlanders tegen te gaan en om geld te genereren • de VOC krijgt het monopolie van de handel op het verre Oosten. In naam van de Republiek mag de VOC verdragen sluiten, oorlogen voeren en veroverde gebieden besturen <p>Atlas Major van Blaeu</p> <ul style="list-style-type: none"> • de rijkdom in de zeventiende eeuw en de behoeften van zeelieden en kooplieden waren gunstige omstandigheden voor de bloei van de atlassen en kaarten van het bedrijf van de familie Blaeu in Amsterdam • het meest beroemd is de Atlas Major <p>Michiel de Ruyter</p> <p>als gevolg van conflicterende handelsbelangen kwam de Republiek in oorlog met Engeland. In deze oorlogen onderscheidde zich vooral Michiel Adriaenszoon de Ruyter</p>
	<p>20. Het streven van vorsten naar absolute macht</p> <p>Toenemende macht van koningen (zoals Filips II) leidt tot absolutisme, als hun</p>		

Tijdvak	Kenmerkende aspecten met toelichting	Canonvenster en toelichting PO	Canonvenster en toelichting VO
	centralisatiestreven slaagt (bijvoorbeeld Frankrijk)		
	<p>21. Burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland</p> <ul style="list-style-type: none"> als centralisatiestreven niet slaagt, zoals in Nederland: andere vormen van bestuur, bijv. regenten en een stadhouder elk land heeft zijn officiële godsdienst; in Nederland is dat het calvinisme, een vorm van protestantisme; kenmerken van calvinisme positie van andersdenkenden in Nederland en andere Europese landen 	<p>De Republiek de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden had een andere staatsvorm dan de omliggende landen (gewesten, stadhouder, raadspensionaris)</p> <p>Statenbijbel de Statenbijbel was vooral belangrijk omdat deze geschreven was in de landstaal, zodat protestanten zelf de bijbel konden lezen</p> <p>Grachtengordel rijke Hollandse kooplieden hadden huizen aan de grachtengordel van Amsterdam</p> <p>Buitenhuizen rijke kooplieden stichtten buitenplaatsen, met name langs de Utrechtse Vecht</p> <p>De Beemster</p> <p>Hugo de Groot</p> <ul style="list-style-type: none"> Hugo de Groot ontsnapte in een boekenkist uit slot Loevestein tolerantie en vrijheid van meningsuiting <p>Rembrandt Rembrandt van Rijn is de belangrijkste vertegenwoordiger van de zeer bloeiende schilderkunst in de zeventiende eeuw</p> <p>Spinoza</p> <ul style="list-style-type: none"> Spinoza geldt als de belangrijkste filosoof van Nederland Spinoza wees op het belang van vrijheid van meningsuiting 	<p>De Republiek</p> <ul style="list-style-type: none"> de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden kreeg na 1588, mede als gevolg van de Opstand, een bijzondere staatsvorm die afweek van hetgeen in omliggende landen gebruikelijk was (absolutisme) in de Republiek, geleid door een raadspensionaris en een stadhouder, had in theorie elk van de zeven gewesten een even grote stem. In de praktijk was Holland dominant <p>Statenbijbel</p> <ul style="list-style-type: none"> in 1637 verscheen de Statenvertaling (Statenbijbel), een in opdracht van de Dordtse synode gemaakte vertaling gebaseerd op de oorspronkelijke handschriften van de Bijbel in het Hebreeuws en Grieks deze vertaling was belangrijk omdat de protestanten wilden dat de gelovigen zelf de Bijbel konden lezen deze vertaling was tevens belangrijk voor de ontwikkeling van het Nederlands <p>Grachtengordel</p> <ul style="list-style-type: none"> de rijkdom van Holland en vooral Amsterdam in de zeventiende eeuw wordt weerspiegeld in de grachtengordel van Amsterdam stadsuitbreiding (aardrijkskunde) <p>Buitenhuizen</p> <ul style="list-style-type: none"> rijke kooplieden stichtten buitenplaatsen, vooral langs de Utrechtse Vecht zie ook kunst algemeen <p>De Beemster</p>

Tijdvak	Kenmerkende aspecten met toelichting	Canonvenster en toelichting PO	Canonvenster en toelichting VO
			<p>Hugo de Groot</p> <ul style="list-style-type: none"> • de motieven voor de veroordeling van Hugo de Groot • zijn ontsnapping uit slot Loevestein • deze humanistische geleerde is vooral bekend geworden vanwege zijn juridische werk over oorlogsrecht en het recht op een vrije zee tolerantie en vrijheid van meningsuiting <p>Rembrandt</p> <ul style="list-style-type: none"> • Rembrandt van Rijn is de belangrijkste vertegenwoordiger van de zeer bloeiende schilderkunst in de zeventiende eeuw • andere belangrijke schilders zijn o.a. Hals, Vermeer en Steen • relatie economie en kunst • zie ook kunst algemeen <p>Spinoza</p> <ul style="list-style-type: none"> • Spinoza geldt als de belangrijkste filosoof van Nederland • Spinoza zag God niet als 'vaderlijk wezen', maar als principe aanwezig in de natuur. God was een rationeel beginsel • hij wees op het belang van vrijheid van meningsuiting en democratie
	<p>22. Wetenschappelijke revolutie In de exacte wetenschappen gaat het om redeneren en waarnemen in combinatie met experimenteren</p>	<p>Christiaan Huygens De wetenschapper Huygens bestudeerde o.a. de val- en slingerbeweging</p>	<p>Christiaan Huygens</p> <ul style="list-style-type: none"> • de verdiensten van de wetenschapper Huygens liggen op veel terreinen: op wiskundig gebied schreef hij onder andere over de kwadratuur van de cirkel • op natuurkundig terrein bestudeerde hij de val- en slingerbeweging
<p>7. Tijd van pruiken en revoluties (1700-1800)</p>	<p>23. Slavenarbeid op plantages en de opkomst van het abolitionisme</p> <ul style="list-style-type: none"> • uitwisseling van producten tussen werelddelen 	<p>Slavernij de WIC haalde slaven uit Afrika om te werken op plantages in de Nieuwe Wereld, o.a. in Suriname</p>	<p>Slavernij</p> <ul style="list-style-type: none"> • Nederland speelde in de 17e en 18e eeuw een bescheiden rol in de trans-Atlantische slavenhandel (5%)

Tijdvak	Kenmerkende aspecten met toelichting	Canonvenster en toelichting PO	Canonvenster en toelichting VO
	<ul style="list-style-type: none"> • de economische rol van de plantages in de wereldhandel en het handelskapitalisme • migratiestromen tussen werelddelen • streven naar afschaffing van de slavernij (abolitionisme) 		<ul style="list-style-type: none"> • de grootste slavenhandelaars waren Portugal en Engeland • inwoners van Afrika werden naar Amerika gebracht, waar zij op plantages te werk werden gesteld • de economische rol van de plantages in de wereldhandel en het handelskapitalisme
	<p>24. Het denken over staat en maatschappij in de Verlichting</p> <ul style="list-style-type: none"> • voor 1800: macht bij vorsten, regenten, edelen en stadhouders, allemaal machthebbers 'van bovenaf' (door God aangesteld); geen invloed van of controle door het volk • gedachten over volkssoevereiniteit en scheiding van machten, burger- en mensenrechten • rationeel denken en de invloed daarvan op godsdienst • bepleiten van tolerantie als gevolg: godsdienstvrijheid als ideaal • democratische revolutie brengt deze gedachten in praktijk 	<p>Eise Eisinga Eise Eisinga is beroemd geworden vanwege zijn planetarium</p>	<p>Eise Eisinga Eise Eisinga is beroemd geworden vanwege zijn planetarium: een voorbeeld van de verspreiding van wetenschappelijke kennis</p>
	<p>25. Het streven naar grondrechten en politieke invloed van de burgerij in de Franse en Bataafse revolutie</p> <ul style="list-style-type: none"> • groeiend vertrouwen in rationeel denken als gevolg van de wetenschappelijke revolutie • rationeel denken op het gebied van bestuur: niet accepteren van goddelijk gezag, andere bronnen van gezag (natuurrecht, volkssoevereiniteit, contracttheorie, burgerlijke vrijheden) • rationeel denken over de samenleving: gelijkheid van nature (verwerping van standsverschillen) • zij organiseerden zich in vrijkorpsen en wilden de macht overnemen van de 	<p>Patriotten</p> <ul style="list-style-type: none"> • de patriotten keerden zich tegen de macht van de stadhouder en de regenten • de Bataafse republiek 	<p>Patriotten</p> <ul style="list-style-type: none"> • de patriotten vormden een revolutionaire beweging van Nederlandse burgers aan het eind van de achttiende eeuw die van Nederland een democratie wilden maken • zij keerden tegen de macht van stadhouder en regenten • de Bataafse republiek

Tijdvak	Kenmerkende aspecten met toelichting	Canonvenster en toelichting PO	Canonvenster en toelichting VO
	Stadhouder; dit lukte pas definitief toen de Fransen hen in 1795 te hulp kwamen		
8. Tijd van burgers en stoommachines (1800-1900)	<p>26. Het ontstaan van een parlementair stelsel en de toename van volksinvloed</p> <ul style="list-style-type: none"> • uitbreiding van het kiesrecht tot algemeen kiesrecht (mannen en vrouwen) • politieke partijen en ideologieën • liberalisme als uitwerking van het burgerlijke vrijheidsideaal 	<p>Napoleon Bonaparte</p> <ul style="list-style-type: none"> • van 1806-1810 was de broer van Napoleon Bonaparte koning van het koninkrijk Holland • van 1810-1813 was Nederland een provincie van Frankrijk • invoering van de Burgerlijke Stand • na de val van Napoleon werd Nederland een onafhankelijk koninkrijk <p>Koning Willem I</p> <ul style="list-style-type: none"> • Willem I werd de eerste koning van Nederland • hij wordt de koopman-koning genoemd <p>Grondwet 1848 onder leiding van Thorbecke komt er een grondwet tot stand die de macht van de koning beperkt</p>	<p>Napoleon Bonaparte</p> <ul style="list-style-type: none"> • Napoleon Bonaparte en de Franse Revolutie • Van 1806-1810 was de broer van Napoleon Bonaparte koning van het koninkrijk Holland • de inlijving van Nederland als provincie van Frankrijk in Europees perspectief (1810-1813) • na de val van Napoleon werd Nederland een onafhankelijk koninkrijk <p>Koning Willem I</p> <ul style="list-style-type: none"> • Willem I werd de eerste koning van Nederland • hij was een conservatief, autoritair vorst, tegen wie de liberalen zich verzetten • de betekenis van koopman-koning Willem I voor de ontwikkeling van de economie in Nederland <p>Grondwet 1848</p> <ul style="list-style-type: none"> • de macht van vorsten wordt via grondwetten beperkt en verschuift naar volksvertegenwoordigingen • in 1848 stelde de staatsrechtgeleerde Thorbecke een nieuwe grondwet op, die van groot belang was voor de democratisering van Nederland • wijzigingen in rechten van parlement en burger • uitbreiding kiesrecht
	<p>27. De industriële revolutie en de opkomst van emancipatiebewegingen</p> <ul style="list-style-type: none"> • spinnen en weven: een reeks uitvindingen • uitvinding van stoomkracht: energiebron voor uitgevonden machines • gevolgen van industriële productie voor arbeidsomstandigheden, 	<p>De eerste spoorlijn In 1839 reed De Arend over de eerste spoorlijn van ons land van Amsterdam naar Haarlem</p> <p>Verzet tegen kinderarbeid Kinderarbeid was een van de gevolgen van de industrialisatie in ons land, verzet hiertegen leidde in 1874 tot het kinderwetje van Van Houten</p>	<p>De eerste spoorlijn</p> <ul style="list-style-type: none"> • In 1839 reed De Arend over de eerste spoorlijn van ons land van Amsterdam naar Haarlem • een goede infrastructuur was van groot belang voor de ontwikkeling van de industrie in ons land

Tijdvak	Kenmerkende aspecten met toelichting	Canonvenster en toelichting PO	Canonvenster en toelichting VO
	<p>aanbod van consumptieartikelen, transportstromen en transportwijzen</p> <ul style="list-style-type: none"> • snelle verstedelijking en gevolgen daarvan • industrieel kapitalisme 	<p>Vincent van Gogh</p>	<p>Verzet tegen kinderarbeid</p> <ul style="list-style-type: none"> • slechte woon- en werkomstandigheden als gevolg van de industrialisatie in ons land (sociale kwestie) • o.a. het inzetten van (jonge) kinderen in de fabrieken • hier tegen kwam in het midden van de achttiende eeuw zoveel verzet dat in 1874 het kinderwetje van Van Houten tot stand kwam <p>Vincent van Gogh</p>
	<p>28. Modern imperialisme Modern imperialisme</p>	<p>Max Havelaar</p> <ul style="list-style-type: none"> • de Max Havelaar van Eduard Douwes Dekker (Multatuli) is een beroemd boek in de Nederlandse literatuur • het boek speelt zich af in Nederlands-Indië 	<p>Max Havelaar</p> <ul style="list-style-type: none"> • de Max Havelaar van Eduard Douwes Dekker (Multatuli) is een felle aanklacht tegen misstanden in het bestuur van Nederland in Nederlands-Indië • zie ook Nederlands (verhaal van Saidha en Adinda)
	<p>29. Politiek-maatschappelijke stromingen: nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme</p> <ul style="list-style-type: none"> • ontstaan van (orthodox-godsdienstige) emancipatiebewegingen als verzet tegen dominant rationeel ('verlicht') denken • ontstaan van (socialistische en feministische) emancipatiebewegingen als uitvloeisel van rationele beginselen en gesecculariseerde wereldbeschouwing • nationalisme als uitwerking van het ideaal van zelfbeschikking van volken • socialisme als uitwerking van het gelijkheidsideaal • feminisme als uitwerking van het vrijheids- en gelijkheidsideaal • confessionalisme als reactie op verlicht denken 	<p>Aletta Jacobs</p> <ul style="list-style-type: none"> • Aletta Jacobs was één van de belangrijkste feministes aan het eind van de negentiende eeuw • eerste vrouw op een universiteit en eerste vrouwelijke arts 	<p>Aletta Jacobs</p> <ul style="list-style-type: none"> • Aletta Jacobs was de belangrijkste persoon in de zogenaamde eerste feministische golf; zij werd als eerste meisje toegelaten tot de universiteit en zij werd de eerste vrouwelijke arts in ons land • haar hele leven lang streed zij voor het algemeen kiesrecht voor vrouwen dat in 1919 tot stand kwam
<p>9. Tijd van wereld-oorlogen en crisis (1900-1950)</p>	<p>30. De Eerste Wereldoorlog</p> <ul style="list-style-type: none"> • de Eerste Wereldoorlog als totale oorlog • algemeen kiesrecht geeft 	<p>De Eerste Wereldoorlog</p> <ul style="list-style-type: none"> • mobilisatie in Nederland • vluchtelingen uit België naar Nederland 	<p>De Eerste Wereldoorlog</p> <ul style="list-style-type: none"> • oorlog op wereldschaal • totale oorlog • loopgravenoorlog

Tijdvak	Kenmerkende aspecten met toelichting	Canonvenster en toelichting PO	Canonvenster en toelichting VO
	brede lagen van de bevolking politieke verantwoordelijkheid	<i>De Stijl</i>	<ul style="list-style-type: none"> positie van Nederland in de oorlog <p><i>De Stijl</i></p>
	<p>31. De economische wereldcrisis</p> <ul style="list-style-type: none"> de instorting van de beurs in New York in oktober 1929 markeert het begin van een wereldwijde economische crisis met een zeer grote werkloosheid het optreden van overheden om de crisis te bestrijden 	<p>De crisisjaren</p> <ul style="list-style-type: none"> grote werkloosheid als gevolg van de economische crisis die begon in 1929 werkverschaffing 	<p>De crisisjaren</p> <ul style="list-style-type: none"> Wallstreet-crash/beurskrach in New York in 1929 economische crisis in de hele wereld grote werkloosheid bestrijding van de werkloosheid
	<p>32. Racistisch en totalitair karakter van het nationaalsocialisme</p> <ul style="list-style-type: none"> ingewikkeld, genuanceerd, pluriform systeem van parlementaire democratie versus eenvoudig totalitair heilsdenken; wantrouwen in democratie behoefte aan sterke leiders; fascisme, intolerantie en racisme het ontstaan van een totalitair systeem in Duitsland 		
	<p>33. De Duitse bezetting van Nederland en de Jodenvervolging</p> <ul style="list-style-type: none"> de Tweede Wereldoorlog als botsing tussen fascisme en democratie op 10 mei 1940 werd Nederland door de Duitsers onder de voet gelopen; het gevolg was een vijf jaar durende bezetting, waaraan een eind kwam op 5 mei 1945 	<p>De Tweede Wereldoorlog</p> <ul style="list-style-type: none"> de bezetting van Nederland aanpassing, collaboratie en verzet <p>Anne Frank</p> <ul style="list-style-type: none"> Jodenvervolging in Nederland meer dan 100.000 Joden, onder wie Anne Frank, werden op transport gesteld naar concentratiekampen Westerbork 	<p>De Tweede Wereldoorlog</p> <ul style="list-style-type: none"> oorlog op wereldschaal inzet van massavernietigingswapens de bezetting van Nederland aanpassing, collaboratie en verzet <p>Anne Frank</p> <ul style="list-style-type: none"> racisme van de nazi's, leidend tot grootschalige Jodenvervolging in Europa meer dan 100.000 Joden, onder wie Anne Frank, werden op transport gesteld naar vooral Auschwitz en Sobibor, waar de meesten van hen ter dood werden gebracht Westerbork
	<p>34. Het totalitaire karakter van het communistische politieke systeem</p> <ul style="list-style-type: none"> de sociale gelijkheid als communistisch ideaal 		

Tijdvak	Kenmerkende aspecten met toelichting	Canonvenster en toelichting PO	Canonvenster en toelichting VO
	<ul style="list-style-type: none"> de regulering van het economische leven als middel om dit ideaal te bereiken het ontstaan van een totalitair systeem in Rusland 		
10. Tijd van televisie en computer (1950-2000)	35. Nationalistische bewegingen in koloniën, streven naar onafhankelijkheid <ul style="list-style-type: none"> dekolonisatie rijke en arme landen 	Indonesië <ul style="list-style-type: none"> de bezetting door de Japanners versterkte het onafhankelijkheidsstreven van Indonesië Indonesië verklaarde zich in 1945 onafhankelijk Nederland erkende pas in 1949 de onafhankelijkheid van Indonesië in 2005 werd alsnog door de Nederlandse regering de datum 17 augustus 1945 erkend als de officiële begindatum van de onafhankelijkheid van Indonesië Suriname en de Nederlandse Antillen <ul style="list-style-type: none"> Suriname werd in 1975 onafhankelijk meer dan 130.000 Surinamers kwamen naar Nederland de Antillen bleven binnen het Koninkrijk der Nederlanden 	Indonesië <ul style="list-style-type: none"> dekolonisatie in Azië en Afrika de bezetting door de Japanners versterkte het onafhankelijkheidsstreven van Indonesië Indonesië verklaarde zich in 1945 onafhankelijk politioele acties Nederland erkende pas in 1949 de onafhankelijkheid van Indonesië in 2005 werd alsnog door de Nederlandse regering de datum 17 augustus 1945 erkend als de officiële begindatum van de onafhankelijkheid van Indonesië Suriname en de Nederlandse Antillen <ul style="list-style-type: none"> Suriname werd in 1975 onafhankelijk meer dan 130.000 Surinamer kwamen naar Nederland de Antillen bleven binnen het Koninkrijk der Nederlanden 'status Aparte' voor Aruba
	36. De blokvorming tussen Oost en West in de Koude Oorlog <ul style="list-style-type: none"> oorlog verslaat fascistische variant van het totalitarisme, niet de communistische koude oorlog als voortzetting van de strijd tussen totalitarisme en democratie; beëindigd omstreeks 1990 	Srebrenica <ul style="list-style-type: none"> het beëindigen van de Koude Oorlog heeft geleid tot andere functies/rollen van het Nederlandse leger; zo hebben Nederlandse eenheden een rol gespeeld in het conflict in voormalig Joegoslavië de ongelukkige rol in Srebrenica heeft in Nederland diepe sporen nagelaten 	Srebrenica <ul style="list-style-type: none"> na de Koude Oorlog is Joegoslavië uiteengevallen, wat tot oorlog heeft geleid het beëindigen van de Koude Oorlog heeft geleid tot andere functies/rollen van het Nederlandse leger. Zo hebben Nederlandse eenheden een rol gespeeld in het conflict in voormalig Joegoslavië de ongelukkige rol in Srebrenica heeft in Nederland diepe sporen nagelaten
	37. Europese integratie <ul style="list-style-type: none"> de Tweede Wereldoorlog was mede de aanleiding voor een steeds toenemende samenwerking in Europa 	Europa <ul style="list-style-type: none"> Europese integratie na de Tweede Wereldoorlog oprichting van de NAVO 	Europa <ul style="list-style-type: none"> de betekenis van de Europese integratie na de Tweede Wereldoorlog oprichting van de NAVO

Tijdvak	Kenmerkende aspecten met toelichting	Canonvenster en toelichting PO	Canonvenster en toelichting VO
	<p>(EEG, EU)</p> <ul style="list-style-type: none"> • streven naar een zoveel mogelijk vrije markt om de Europese concurrentiepositie te versterken • NAVO 		
	<p>38. Sociaal-culturele veranderingen en toenemende pluriformiteit vanaf de jaren zestig</p> <ul style="list-style-type: none"> • toenemende welvaart en individualisering • ontwikkeling van techniek en productie in westerse landen: grote welvaart • de keerzijden: problemen voor milieu, kritiek op zelfgenoegzaam consumeren • binnen democratieën zoektocht naar uitbreiding van volksinvloed, ook buiten parlement, vooral in de jaren '60 (invloed media, pressiegroepen, 'inspraak', etc.) • verzwakking van de positie van godsdienst en kerk • immigratie leidt tot een multiculturele samenleving 	<p>Willem Drees</p> <ul style="list-style-type: none"> • wederopbouw na WOII • Willem Drees is bekend van de 'Noodvoorziening voor ouden van dagen' (1947), de voorloper van de AOW <p>Televisie</p> <ul style="list-style-type: none"> • in 1951 vond de eerste televisie-uitzending in Nederland plaats • de rol van televisie (nieuwsvoorziening en entertainment) in het dagelijks leven van mensen <p>De Watersnood</p> <p>Haven van Rotterdam</p> <p>De gasbel</p> <p>Annie M.G. Schmidt</p> <p>Veelkleurig Nederland</p> <ul style="list-style-type: none"> • mensen uit Indonesië, Suriname en van de Antillen komen naar Nederland • de komst van zogenaamde gastarbeiders uit landen als Italië, Spanje en Joegoslavië • de komst van mensen uit Marokko en Turkije naar ons land • het ontstaan van een multiculturele samenleving 	<p>Willem Drees</p> <ul style="list-style-type: none"> • wederopbouw na WOII • de naam Willem Drees is sterk verbonden met de economische wederopbouw na de oorlog en met de 'Noodvoorziening voor ouden van dagen' (1947), de voorloper van de AOW • de kabinetten waaraan Drees leiding gaf bouwden aan de verzorgingsstaat <p>Televisie</p> <ul style="list-style-type: none"> • in 1951 vond de eerste televisie-uitzending in Nederland plaats • in de jaren daarna, vooral in de jaren zestig, speelde de televisie een belangrijke rol in de sociaal-culturele veranderingen die toen plaatsvonden • de rol van televisie (nieuwsvoorziening en entertainment) in het dagelijks leven van mensen <p>De Watersnood</p> <p>Haven van Rotterdam</p> <p>De gasbel</p> <p>Annie M.G. Schmidt</p> <p>Veelkleurig Nederland</p> <ul style="list-style-type: none"> • mensen uit Indonesië, Suriname en van de Antillen komen naar Nederland • Nederland was in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog nog een emigratieland • vanaf de jaren zestig kwamen er door een actief immigratiebeleid zogenaamde gastarbeiders uit landen als

Tijdvak	Kenmerkende aspecten met toelichting	Canonvenster en toelichting PO	Canonvenster en toelichting VO
			Italië, Spanje en Joegoslavië en later uit Marokko en Turkije naar ons land <ul style="list-style-type: none"> • dit leidde tot een grote diversiteit in ons land •

3. De canon en het vak Nederlands

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk belicht de relatie tussen de canon en het vak Nederlands in het primair onderwijs en de onderbouw van het VO. Eerst worden de canonvensters genoemd waar het vak Nederlands aandacht aan zou kunnen besteden. In de volgende paragraaf worden vier raakvlakken tussen het vak Nederlands en de canonvensters beschreven. De laatste paragraaf geeft een schematisch overzicht van thema's die bij Nederlands aan de orde kunnen komen.

3.2 Welke canonvensters kunnen een rol spelen bij Nederlands?

De canon van de Nederlandse geschiedenis van Commissie Van Oostrom bevat vijftig onderwerpen die vensters genoemd worden. In principe is ieder venster aan het vak Nederlands te koppelen. Lezen en beluisteren van teksten en ook schrijven en spreken, kan bij Nederlands immers over elk denkbaar onderwerp gaan, dus ook over hunebedden, de Tweede Wereldoorlog, Erasmus of de gasbel.

Veel vensterthema's komen voor of staan centraal in (jeugd)literatuur en films. Ook dat biedt aanknopingspunten. Een voorbeeld is het venster watersnood dat centraal staat in het jeugdboek *Oosterschelde windkracht 10* van Jan Terlouw.

De website entoen.nu beperkt het aantal vensters voor het vak Nederlands tot dertien:

- Karel de Grote
- hebban olla vogala
- Floris V
- Erasmus
- Willem van Oranje
- de statenbijbel
- Max Havelaar
- de televisie
- De Stijl
- de Tweede Wereldoorlog
- Anne Frank
- Annie M.G. Schmidt
- Suriname en de Nederlandse Antillen

De keuze voor deze dertien vensters wordt niet toegelicht. Wel is uit de bespreking van elk van deze vensters de relatie met het vak Nederlands op te maken. Het gaat dan samenvattend om verhalen en boeken, (grote) schrijvers en het ontstaan, de ontwikkeling en het gebruik van de Nederlandse taal. De website geeft bij veel vensters, ook bij andere dan deze dertien, titels van jeugdboeken en informatieve boeken over het vensteronderwerp (zie *Verwijzingen*).

Het venster televisie speelt een belangrijke rol bij taalverwerving, bijvoorbeeld *Sesamstraat*, en bij de ontwikkeling van kijk- en luistervaardigheid. Ook heeft de televisie invloed op de ontwikkeling van het Nederlands, denk aan de grote hoeveelheid Engelse woorden in ons dagelijks taalgebruik en aan nieuwe uitdrukkingen die we overnemen uit populaire programma's. Het aantal informatiebronnen waarmee het vak Nederlands leerlingen vertrouwd maakt, is door de televisie uitgebreid met nieuwsbulletins, reclamespots, documentaires, films, discussieprogramma's enzovoort.

Voor wie bij Nederlands aandacht aan de canonvensters wil besteden, ordenen we in de volgende paragraaf het verband tussen het vak en de vensters en geven we enkele suggesties voor nadere uitwerking van dat verband.

3.3 Vier raakvlakken tussen het vak Nederlands en de canon

Canonvensters kunnen op vier manieren bij Nederlands aan de orde komen:

1. Lezen en beluisteren van informatieve teksten, bekijken van televisieprogramma's en daarover schrijven en/of spreken.
2. Lezen van kinderboeken en (jeugd)literatuur, bekijken van films en daarover schrijven en/of spreken.
3. Reflecteren op ontstaan, ontwikkeling en gebruik van de Nederlandse taal.
4. Reflecteren op het belang van kritisch en vernieuwend denken en schrijven van de grote Nederlandse schrijvers en hun werken.

Raakvlak 1 Informatieve teksten lezen en televisieprogramma's bekijken

Bij Nederlands kunnen leerlingen in principe taalvaardigheden in alle vijftig vensters toepassen. Samenwerking tussen Nederlands en geschiedenis, aardrijkskunde en levensbeschouwing ligt voor de hand. Het mes snijdt aan twee kanten: de leerlingen werken aan lees- of luistervaardigheid en verwerven tegelijkertijd kennis die voor een ander vakgebied relevant is. Bruikbare bronnen zijn onder andere de bibliotheek en de beeldbank van Schooltv: www.schooltv.nl/beeldbank.

Raakvlak 2 Lezen van kinderboeken en (jeugd)literatuur, bekijken van films

Kinderboeken, romans en films geven kinderen een kijkje in de Nederlandse geschiedenis. Bij vele vensters is passende literatuur te vinden zoals :

- *De Scheepjongens van Bontekoe* (Johan Fabricius) dat aansluit bij het venster de Verenigde Oostindische Compagnie.
- *Oorlog zonder vrienden* (Evert Hartman) en tal van andere titels over de Tweede Wereldoorlog.
- *Oosterschelde, windkracht 10* (Jan Terlouw) over de watersnood.
- Het Wilhelmus uit het venster Willem van Oranje.

De vensters Max Havelaar, Anne Frank (*Het Achterhuis*) en Annie M.G. Schmidt (gehele oeuvre) nemen daarbij een aparte positie in omdat deze rechtstreeks verwijzen naar de literatuur en omdat het gaat om Nederlands cultureel erfgoed: schrijvers en werken die wereldberoemd zijn geworden en die in het geval van Max Havelaar en Anne Frank verbonden zijn met een belangrijke periode in de Nederlandse geschiedenis.

In het kader van fictieonderwijs kunnen dus vele canonvensters aan bod komen. De waarheidsgetrouwheid van de historische context kan daarbij onderwerp van gesprek zijn naast de vorm, de kwaliteit en de beleving van de tekst. Ook hier ligt samenwerking met andere vakken voor de hand.

Entoen.nu geeft bij de meeste vensters passende (jeugd)boeken (zie *Verwijzingen*). Andere bronnen zijn de Stichting Lezen (www.lezen.nl), het Letterkundig museum: (www.letterkundigmuseum.nl) en de bibliotheek.

Raakvlak 3 Reflecteren op ontstaan, ontwikkeling en gebruik van de Nederlandse taal

Enkele canonvensters markeren momenten in het ontstaan, de ontwikkeling en het gebruik van de Nederlandse taal:

- Karel de Grote: ridderverhalen, mondelinge overlevering van verhalen.
- Hebban olla vogala: het oudste teruggevonden Nederlands op schrift
- De Statenbijbel: eenheid in de Nederlandse taal
- Suriname en de Nederlandse Antillen: waarom en hoe spreekt men daar Nederlands?
- De televisie: nieuwe, talige bron van informatie en amusement, invloed van massamedia, nieuwe woorden.

Deze vensters zijn momentopnamen, losse thema's, ze vormen geen complete, samenhangende lijn voor taalbeschouwingonderwijs. Deze vensters kunnen een plaats krijgen binnen bijvoorbeeld de volgende thema's:

- Spelling door de eeuwen heen.
- Leren lezen en schrijven door de eeuwen heen.
- Invloeden op het Nederlands: vreemde woorden, nieuwe woorden.
- Groepstalen: dialect, jongerentaal, sporttaal, vaktaal, schooltaal; sms- en MSN-taal.
- Waar op de wereld wordt Nederlands gesproken en hoe komt dat?
- (Historisch) taalonderzoek (als beroep).

Bronnen die bij nadere uitwerking handig kunnen zijn:

- Taalunie: www.taalunieversum.nl
- Stichting Lezen en Schrijven: www.lezenenschrijven.nl
- Vakcommunity van docenten Nederlands: www.digischool.kennisnet.nl/community_ne
- Nederlands Instituut voor Beeld en geluid: <http://portal.beeldengeluid.nl/>
- J. Schlebush e.a., *Nieuw Nederlands 3v-editie*, WoltersGroepGroningen, 1995 (Hoofdstuk 1 De middeleeuwen, hoofdstuk 5 De Bijbel en het Nederlands) (niet meer leverbaar).

Raakvlak 4 Reflecteren op het belang van (kritisch, vernieuwend) denken en schrijven in relatie tot grote Nederlandse schrijvers en hun werken

De canon besteedt aandacht aan een aantal Nederlanders die door hun schrijfkwaliteiten niet alleen in Nederland maar ook daarbuiten bekend werden en die met hun werk een bijdrage leverden aan ontwikkelingen in de maatschappij. Aandacht hiervoor bij Nederlands kan het taalgeweten van leerlingen vergroten, als hen duidelijk wordt wat het belang en plezier is van goed en overtuigend kunnen schrijven en van origineel denken. De volgende vensters kunnen inspiratiebron zijn om Nederlandse schrijvers en hun werken aan de orde te stellen:

- Erasmus
- Max Havelaar
- De Stijl (denk aan Dick Bruna)
- Anne Frank
- Annie M.G. Schmidt

Mogelijke andere uitstapjes zijn:

- Vensters Christiaan Huygens en Eise Eisinga: onderzoek en wetenschap
- Het venster Spinoza: filosofie
- Het venster Aletta Jacobs: vrouwenemancipatie
- Nederlandse Nobelprijswinnaars
- Discussie over de vraag wat een canon is en wat cultureel erfgoed is

Naast de vier genoemde raakvlakken kunnen de canonvensters bij Nederlands ook gekoppeld worden aan projectopdrachten, excursies, werkstukken en presentaties, al dan niet in samenhang met andere vakken. Ook lenen de canonvensters zich bij Nederlands goed om verdiepingslessen te maken, bijvoorbeeld voor begaafde leerlingen.

3.4 Overzicht van mogelijke thema's binnen het vak Nederlands per venster

Venster	Thema's bij Nederlands basisonderwijs	Thema's bij Nederlands vmbo en onderbouw havo/vwo
Karel de Grote 742-814	<ul style="list-style-type: none"> • kinder- en jeugdboeken, films • informatieve bronnen • ridderverhalen 	<ul style="list-style-type: none"> • (jeugd)romans, films • informatieve bronnen • ridderverhalen

	<ul style="list-style-type: none"> • (de rol van) verhalenvertellers door de eeuwen heen • de kunst van het vertellen 	<ul style="list-style-type: none"> • (de rol van) verhalenvertellers door de eeuwen heen • de kunst van het vertellen
hebban olla vogala ca 1100	<ul style="list-style-type: none"> • de eerste schrijvers (monniken) • liefdesliedjes door de eeuwen heen 	<ul style="list-style-type: none"> • de eerste schrijvers (monniken) • ontwikkeling van het geschreven Nederlands • liefdesliedjes door de eeuwen heen • relatie tussen Nederlands en Vlaams
Floris V 1254-1296	<ul style="list-style-type: none"> • kinder- en jeugdboeken, films • informatieve bronnen 	<ul style="list-style-type: none"> • (jeugd)romans, films • informatieve bronnen
Erasmus 1469?-1536	<ul style="list-style-type: none"> • informatieve bronnen 	<ul style="list-style-type: none"> • informatieve bronnen • belang van denken en schrijven
Willem van Oranje 1533-1584	<ul style="list-style-type: none"> • informatieve bronnen • het Wilhelmus als lied en gedicht • volksliederen, streekliederen • herkomst van de naam van de Koninklijke familie 	<ul style="list-style-type: none"> • informatieve bronnen • het Wilhelmus als lied en gedicht • volksliederen, streekliederen • herkomst van de naam van de Koninklijke familie
de Statenbijbel 1637	<ul style="list-style-type: none"> • Bijbelverhalen (kinderbijbel) • herkomst van spreekwoorden en uitdrukkingen • bron van literatuur, beeldende kunst, muziek, theater door de eeuwen heen 	<ul style="list-style-type: none"> • informatieve bronnen • ontwikkeling van het geschreven Nederlands • herkomst van spreekwoorden en uitdrukkingen • bron van literatuur, beeldende kunst, muziek, theater door de eeuwen heen • structuur van de bijbel als boek*
Max Havelaar 1860	<ul style="list-style-type: none"> • 	<ul style="list-style-type: none"> • informatieve bronnen • belang van denken en schrijven • literatuur en maatschappijkritiek • literatuur en Nederlands Indië*
De Stijl 1917-1931	<ul style="list-style-type: none"> • Dick Bruna (beïnvloed door De Stijl: eenvoud, kleurprincipes) 	<ul style="list-style-type: none"> • Paul van Ostaïen en andere typografische poëzie • relaties tussen literatuur, kunst en vormgeving
de Tweede Wereldoorlog 1940-1945	<ul style="list-style-type: none"> • kinder- en jeugdboeken, films en poëzie • informatieve bronnen, o.a. documentaires 	<ul style="list-style-type: none"> • (jeugd)romans, films en poëzie • informatieve bronnen, o.a. documentaires • literatuur en oorlog in bredere zin • het belang van (illegale) kranten en radio-uitzendingen

Anne Frank 1929-1945	<ul style="list-style-type: none"> • informatieve bronnen • dagboeken 	<ul style="list-style-type: none"> • Het Achterhuis • informatieve bronnen • belang van denken en schrijven • theaterbewerkingen van Het Achterhuis • betekenis van dagboeken in bredere zin
Suriname en Ned. Antillen vanaf 1945	<ul style="list-style-type: none"> • waar wordt Nederlands gesproken en hoe komt dat? • Surinaams-Nederlands 	<ul style="list-style-type: none"> • waar wordt Nederlands gesproken en hoe komt dat? • Surinaams-Nederlands
De televisie vanaf 1948	<ul style="list-style-type: none"> • kinder- en jeugdprogramma's uit de beginjaren van de televisie vergelijken met die van nu • televisie als bron van informatie en amusement • het werk van een journalist • reclame • beeldtaal en mediawijsheid 	<ul style="list-style-type: none"> • informatieve bronnen • vijftig jaar jeugdprogramma's op televisie • televisie als bron van informatie en amusement • het Nederlandse omroepbestel • invloed van televisie op taalgebruik • journalistiek • reclame • beeldtaal en mediawijsheid
Annie M.G. Schmidt 1911-1995	<ul style="list-style-type: none"> • informatieve bronnen • belang van origineel denken en schrijven • het werk van Annie M.G. Schmidt (voorlezen, zelf lezen) • vergelijken met werk Astrid Lindgren, Roald Dahl 	<ul style="list-style-type: none"> • gedichten voor volwassenen en biografie van Annie M.G. Schmidt lezen • belang van origineel denken en schrijven • Nederlandse schrijvers beroemd in het buitenland (vertalingen bekijken)

* = 3 havo/vwo en tweede fase

4. De canon en het vak aardrijkskunde

4.1 Inleiding

Aardrijkskunde streeft ernaar om de leerlingen door middel van een aardrijkskundige benadering een wereldbeeld te laten opbouwen. Vaak wordt gezegd dat je anders naar de wereld leert kijken als je kennis hebt van de relaties tussen mens en natuur. Dit hoofdstuk geeft aan hoe de canonvensters in een ruimer aardrijkskundig kader kunnen worden geplaatst. Als eerste wordt gekeken naar de kerndoelen en de vakinhoudelijke aansluiting. Dan volgt een korte inventarisatie van de dimensies die gebruikt kunnen worden om een canonvenster te benaderen. Vervolgens komen geografische werkwijzen aan bod. Tenslotte volgt een overzicht van de meest gebruikte thema's uit de aardrijkskunde methoden voor de onderbouw in het voortgezet onderwijs. Alles wordt samengevat in een schema.

4.2 Relatie tussen aardrijkskunde en de canon

De elf vensters die betrekking hebben op het vak aardrijkskunde zijn:

- de Romeinse Limes
- de Hanze
- de Beemster
- de grachtengordel
- de Atlas Major van Blaeu
- buitenhuizen
- de eerste spoorlijn
- de watersnood
- de haven van Rotterdam
- de gasbel
- Europa

Kerndoelen mens en maatschappij

De wettelijk vastgestelde kerndoelen voor aardrijkskunde bieden weinig houvast voor een ordening van de canonvensters doordat de kerndoelen slechts zeer globaal omschreven zijn. Slechts enkele canonvensters kun je direct relateren aan een kerndoel. Het beste voorbeeld is de Atlas Major van Blaeu dat gekoppeld kan worden aan kerndoel 41: *De leerling leert de atlas als informatiebron gebruiken en kaarten te lezen en te analyseren*. Bij de andere vensters is er bij een verdere indeling dikwijls sprake van vrije interpretatie.

Kernen voor aardrijkskunde

Om de canonvensters een beter houvast te geven in een leerplankundige benadering zijn deze gekoppeld aan vakinhoudelijke kernen. De keuze van de kernen is gebaseerd op een ruime interpretatie van het programma voor het vmbo-eindexamen. Hierin staan zes kernen voor het schoolvak aardrijkskunde, waaraan voor de canon er een is toegevoegd: globalisering. In onderstaande opsomming staat achter de kernen het begrip burgerschap of het begrip duurzaamheid. Beide begrippen vormen twee belangrijke waarden in het aardrijkskundeonderwijs.

- Kern 1: arm en rijk (+ burgerschap)
- Kern 2: bevolking en ruimte (+ burgerschap)
- Kern 3: grenzen en identiteit (+ burgerschap)
- Kern 4: globalisering (+ duurzaamheid)

- Kern 5: weer en klimaat (+ duurzaamheid)
- Kern 6: bronnen van energie (+ duurzaamheid)
- Kern 7: water (+ duurzaamheid)

Dimensie

Een andere manier om de canonvensters onder te brengen in het vak aardrijkskunde is door de vensters te koppelen aan een invalshoek of dimensie. Aardrijkskunde bestudeert verschijnselen in de ruimte waarbij een canonvenster vanuit verschillende dimensies benaderd kan worden. In het schema staat per canonvenster een dimensie als voorbeeld. Bij elk canonvenster zijn natuurlijk verschillende dimensies mogelijk. De zeven meest gebruikte dimensies zijn:

1. sociaal
2. cultureel
3. demografisch
4. economisch
5. politiek
6. ecologisch
7. fysisch: klimatologisch en/of geologisch

Geografische werkwijzen

Aardrijkskunde kent verschillende werkwijzen of vaardigheden. Enerzijds hebben deze werkwijzen met het schaalniveau te maken, anderzijds gaat het om kaart- en atlasgebruik. Bij het werken met canonvensters in de onderbouw zijn met name het wisselen van schaalniveau en het werken met kaart en atlas van belang. Anders dan in het primair onderwijs, waarbij wordt uitgegaan van een startsituatie op microniveau, is in het voortgezet onderwijs ook een eerste benadering van een canonvenster op elk schaalniveau mogelijk. In het schema in paragraaf 4.3 staat het schaalniveau vermeld waarop het canonvenster op een logische wijze benaderd kan worden. De schaalniveaus die worden gebruikt zijn:

- lokaal: eigen omgeving
- regionaal
- nationaal
- internationaal: Europees of mondiaal

Behalve het schaalniveau is ook het kaart- en atlasgebruik binnen aardrijkskunde een belangrijke werkwijze. Leerlingen worden zich bij aardrijkskunde bewust van de volgende aspecten als zij werken met een kaart of de atlas:

- soort kaart: topografische kaart en thematische kaart;
- bepalen van ruimtelijke spreiding(en) van natuurlijke en culturele verschijnselen;
- bepalen van afstand en bereikbaarheid:
  - absolute afstand (in kilometers);
  - relatieve afstand (in tijd en moeite);
- topografie:
  - inventariseren: kijk goed naar de legenda;
  - lokaliseren: bepaal de ligging (coördinaten), richting en afstand;
  - analyseren: vergelijk twee kaarten van een land met elkaar, bijvoorbeeld die van bevolkingsdichtheid en hoogteligging;
  - interpreteren: in welk deel van Frankrijk is wintersport mogelijk als je de atlas bekijkt?

Thema's in lesmethodes onderbouw

Uit een analyse van de onderbouwmethoden Atlantis (editie 2), Buitenland (editie 2), De Geo (editie 8), Terra (editie 2) en Wereldwijs (editie 3) blijkt dat de volgende thema's in de methoden terugkomen (in verschillende jaarlagen):

- demografie: ook migratie en andere culturen

- klimaten: natuurlijke zones
- Europa (EU)
- geologie: natuurgeweld/rampen
- duurzaamheid: milieu/draagkracht
- stad en platteland
- ontwikkelingslanden
- globalisering
- vervoer (in drie methoden)
- water (in twee methoden)

In het schema in paragraaf 4.3 staan per canonvenster vijf aanknopingspunten beschreven: kerndoel, geografische kern, dimensie, vaardigheden en thema uit schoolboek. Bij elk canonvenster staat een lessuggestie.

4.3 Schematisch overzicht van aardrijkskunde en de canon

Canon-venster	Kern	Schaal-niveau	Dimensie	Kerdoel	Schoolboek-thema	Lessuggesties
1 De Romeinse Limes	Grenzen en identiteit	Internationaal (Europees)	Cultureel	43 Respect andere culturen.	Stad en platteland	<i>Close-up</i> van het Nehalennia altaartje, gevonden in Zeeland (Nehalennia was waarschijnlijk een germaanse godin, 'geadopteerd' door de Romeinen). De Limes als permeable grens tussen twee culturen.
2 De Hanze	Globalisering	Internationaal (Europees)	Economisch	45 Europese samenwerking.	Globalisering	Teken in de kaart van Noordwest-Europese de Hanzesteden en de handelsproducten naar herkomstgebied: zout (Elzas), granen, vis, hout, wijn, bier, dierenhuiden, laken, steen.
3 De Beemster	Water	Regionaal	Fysisch cultureel	40 Historische bronnen + cultuurhistorische omgeving.	Water	Landaanwinning op grote schaal is uniek in de wereld. Vergelijk de kaart van 1600 en die van nu van Noord-Holland. Tegelijkertijd, land teruggeven aan de zee gebeurt nu ook (bv Blauwe Stad of evt het Wieringermeer).
4 De grachten-gordel	Bevolking & ruimte	Lokaal	Sociaal	38 Eigentijds beeld Nederland.	Stad en platteland	Plattegrond van Amsterdam van toen vergelijken met die van nu, evenals de inwoners.
5 DD Atlas Major				41 De leerling leert de atlas als informatiebron te gebruiken.	Vaardigheden	Maak met EduGis de opdrachten bij De Atlas van Blaeu www.edugis.nl

6 Buitenhuizen	Bevolking en ruimte Arm en rijk	Regionaal	Cultureel	40 Historische bronnen + cultuurhistorische omgeving.	Stad en platteland Vervoer	Forensen van toen en nu Waar liggen de buitens en waarom daar? Reizen langs de Vecht.
7 De eerste spoorlijn	Globalisering bevolking & ruimte	Nationaal	Economisch	38 Eigentijds beeld van de eigen omgeving.	Vervoer	Infrastructurele werken in Nederland Betuwelijn, HSL
8 De watersnoodramp	Water	Nationaal	Fysisch	38 Eigentijds beeld van de eigen omgeving.	Water	Estuarium en de Deltawerken
9 De haven van Rotterdam	Globalisering water	Internationaal (mondiaal)	Economie	38 De leerling leert een eigentijds beeld van Nederland, Europa en de wereld.	Vervoer globalisering	Schaalvergroting, optima forma. Grotere schepen, grotere (diepere) havens of andersom? Mainport Rotterdam, samenkomen van vervoersstromen uit heel de wereld.
10 De Gasbel	Bronnen van energie	Nationaal	Fysisch economisch	38 Eigentijds beeld van Nederland 36 Betekenisvolle vragen stellen.	Geologie	Waar komt ons aardgas vandaan en waarom ligt het in Noord-Nederland? Wat heeft Nederland gedaan met de aardgasbaten?
11 Europa	Grenzen en identiteit	Internationaal (Europa)	Politiek	38 De leerling leert een eigentijds beeld van Nederland en Europa 45 De leerling leert de betekenis van Europese samenwerking en de Europese Unie te begrijpen voor zichzelf, Nederland en de wereld.	Europa	Wat ben jij? Europeaan of Nederlander? De voordelen van Europa worden vaak over het hoofd gezien, wat zijn die dan?

5. De canon en cultuureducatie

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk belichten we de leergebieden kunstzinnige oriëntatie in het primair onderwijs en kunst en cultuur in de onderbouw VO. We gaan in paragraaf 5.2 kort in op de kerndoelen van beide leergebieden. In paragraaf 5.3 staat de relatie tussen de canon en cultuureducatie centraal. Ook wordt aangegeven welke disciplines bijdragen aan de vensters die door *entoen.nu* voor cultuureducatie zijn geselecteerd. Paragraaf 5.4 geeft tot een slot een schematisch overzicht van thema's die vanuit de kunstvakken per venster belicht kunnen worden.

5.2 Cultuureducatie

Het leergebied kunstzinnige oriëntatie (primair onderwijs)

Het leergebied kunstzinnige oriëntatie maakt onderscheid tussen productie, reflectie en receptie. Productie verwijst naar het gebruik van beelden, muziek, spel, taal en beweging om gevoelens en ervaringen uit te drukken in een kunstzinnig werkstuk. Reflectie is gericht op het beschouwen van en het reflecteren op eigen werk en dat van anderen, zowel van medeleerlingen als van professionele kunstenaars. Onder receptie verstaan we het kijken naar en het ervaren van professionele kunstuitingen en cultureel erfgoed. Productie, reflectie en receptie zijn altijd met elkaar verbonden.

Productie en reflectie

Als leerlingen werkstukken maken zijn ze niet alleen bezig met het uitdrukken van hun gevoelens in beelden, spel, muziek en beweging, zij leren hiermee ook te communiceren. Daarbij gaat het om vragen als:

- Wat vertelt het beeld, het spel, de dans of de muziek?
- Waaraan zie of hoor je dat?

De eerste vraag verwijst naar inhoud en betekenis, de tweede naar de vormgeving. Leerlingen kijken of luisteren naar elkaars werk. Zij praten samen over wat de makers proberen uit te drukken. Dergelijke reflectiegesprekken vinden meestal plaats tijdens evaluatiemomenten in een les en zijn belangrijke leermomenten. Leerlingen worden zich bewust van de mogelijkheden om materialen, technieken en aspecten van beeld, spel, dans, of klank te gebruiken om hun gevoelens en ervaringen uit te drukken in een werkstuk.

Receptie en reflectie

Bij receptie van kunst gaat het erom dat leerlingen kunstwerken beleven, ervaren en er zo mogelijk van genieten. Daarnaast is het streven dat leerlingen kennis van kunst en erfgoed ontwikkelen en waardering ontwikkelen. De leerlingen nemen een zekere afstand van de directe ervaring en leren reflecteren op wat zij zien. Ze praten over wat kunstwerken voor hen zelf betekenen en wat de kunstenaar mogelijk bedoeld heeft. Ze gaan in op de inhoud, de vorm, de functie en de context waarin de kunstwerken zijn ontstaan. Die context kan betrekking hebben op de achtergronden van een bepaalde kunstenaar, maar ook op een bepaalde cultuur of cultuurhistorische periode.

Het leergebied kunst en cultuur (onderbouw VO)

Het leergebied kunst en cultuur ontleent zijn inhoud in de eerste plaats aan de disciplines muziek, dans, drama en de beeldende vakken. Onder beeldende vakken wordt handvaardigheid, tekenen, textiele werkvormen en audiovisuele vorming verstaan. In de onderbouw kiezen scholen zelf hoe zij deze disciplines aanbieden. Zo kiest de ene school bijvoorbeeld voor afzonderlijke vakken, terwijl de andere school de vakken volledig integreert in een leergebied kunst en cultuur. Vakdocenten verzorgen in dit leergebied het programma; zij zijn vanuit diverse disciplines opgeleid.

De onderbouw VO bouwt voort op de sleutelbegrippen productie, reflectie en receptie. In essentie verschillen deze begrippen niet van het primair onderwijs, behalve dat ze in de onderbouw verder verdiept worden.

De onderbouw breidt de vaardigheden productie, reflectie en receptie uit met presenteren en verslagleggen. Leerlingen presenteren alleen of gezamenlijk een eigen kunstzinnig werk en zij doorlopen het creatieve proces. Verder leggen ze een kunstzinnige activiteit vast, door een cultuuruiting te beschrijven of een kunstzinnig werk van eigen hand of van professionals te interpreteren. De presentatie vindt al dan niet plaats met multimedia en wordt bijvoorbeeld vastgelegd in een kunstdossier of een (digitaal) portfolio. Samenvattend staan de volgende vaardigheden centraal in het leergebied kunst en cultuur van de onderbouw: produceren, presenteren, beleven (receptie), verslagleggen en reflecteren.

De canon en de kerndoelen kunstzinnige oriëntatie PO en kunst en cultuur onderbouw VO

Bij de behandeling van de canon binnen cultuureducatie komen de kerndoelen van primair onderwijs en voortgezet onderwijs bij voorkeur in samenhang met elkaar aan de orde. Voor leerlingen in het basisonderwijs en de onderbouw VO is het belangrijk dat cultuureducatie niet uitsluitend een praat- of doevak wordt, maar dat productie, receptie en reflectie met elkaar in evenwicht zijn. Bij de onderbouw komen presenteren en verslagleggen daar nog eens bij.

Bij een invulling vanuit de verschillende kunstdisciplines richten we ons in dit document op:

- Beeldende kunst: schilder- en beeldhouwkunst, grafiek, fotografie, architectuur, mode en kleding, (kunst)voorwerpen met een gebruiksfunctie, multimediale kunst, hedendaagse kunst.
- Muziek: klassieke muziek, opera, muziektheater, cabaret, volksliedjes, jazz, popmuziek, house, dance.
- Dans: modern en klassiek ballet, hofdans, volksdans, diverse vormen van streetdance.
- Theater: schouwburgtoneel, straattheater, muziektheater, cabaret, mime, masker- en poppentheater, bewerkte kinderliteratuur voor theater of film, televisie.

Bij de keuze van kunstuitingen wordt rekening gehouden met de verschillende culturen waaruit leerlingen afkomstig zijn.

5.3 De relatie tussen de canon en kunst- en cultuureducatie

De website entoen.nu noemt bij het onderdeel CKV en cultuur zes vensters: Rembrandt, buitenhuizen, Vincent van Gogh, De Stijl, Annie M.G. Schmidt, en Suriname en de Nederlandse Antillen. De keuze van de vensters is bepaald door:

- Het grote belang van bepaalde kunstenaars voor ons Nederlands cultureel erfgoed; er zijn aparte vensters gewijd aan Rembrandt, Vincent van Gogh en Annie MG Schmidt.
- Belangrijke kunststromingen zoals De Stijl; in de toelichting op het venster worden de belangrijkste vertegenwoordigers van deze stroming genoemd (Mondriaan, Rietveld, van Doesburg) en de invloed van De Stijl op anderen (bijvoorbeeld Dick Bruna).
- Monumenten van cultureel erfgoed: de buitenhuizen uit de 17e en 18e-eeuw. Zij verwijzen naar een cultuurhistorisch verschijnsel: rijk wonen buiten de stad.
- De cultuur van Nederlanders uit voormalige overzeese gebiedsdelen: Suriname en de Nederlandse Antillen.

We sluiten ons bij de keuzen van entoen.nu aan. Het zou echter goed te verdedigen zijn om ook het venster Indonesië te noemen. Met Suriname en de Nederlandse Antillen sluiten we echter aan bij meer recente immigratiestromen: veel leerlingen in het huidige onderwijs zijn afkomstig uit de Surinaamse of Antilliaanse cultuur.

De zes canonvensters en de verschillende kunstvakken

Hoewel in principe elk venster bij alle kunstvakken aan bod kan komen, lenen sommige vensters zich meer voor een bepaald kunstvak dan andere, zoals onderstaand schema laat zien:

venster	beeldend	muziek	dans	drama
Rembrandt	x			
buitenhuizen	x	x	x	
Van Gogh	x			
De Stijl	x			
Annie M.G Schmidt	x	x	x	x
Suriname/Antillen		x	x	x

Een venster als Rembrandt vraagt in de eerste plaats een invulling vanuit de beeldende vakken, terwijl het venster buitenhuizen bijvoorbeeld interessant is om vanuit de volgende invalshoeken te benaderen:

- Beeldend: (tuin)architectuur, interieurs, schilderkunst (portretten en landschappen), mode, en kleding.
- Muziek: kamermuziek en huisconcerten, het bezoek van Mozart aan Nederland.
- Dans: hofdansen.

Ook andere vakken dan de kunstvakken kunnen bij het venster buitenhuizen aansluiten, bijvoorbeeld aardrijkskunde. Hoe reisden de rijke kooplieden naar hun buitenhuizen en hoe zag het landschap en de infrastructuur eruit in die tijd? En hoe reisde bijvoorbeeld de familie Mozart door Europa en wat schreef Leopold Mozart over de Nederlandse cultuur?

In het schema in paragraaf 5.4 zijn leerinhouden voor alle kunstvakken geformuleerd. Docenten kiezen ervoor om de diepte in te gaan door een invulling te geven vanuit één kunstvak of om de inhoud van het venster in de volle breedte aan te bieden, waarbij alle kunstvakken aan bod komen, eventueel in samenhang met bijvoorbeeld wereldoriënterende vakken en/of Nederlands.

De overige vensters en kunst- en cultuureducatie

Ook bij een groot aantal van de overige vensters kan een relatie gelegd worden met kunst- en cultuureducatie door bijvoorbeeld te kijken naar monumenten, schilderijen of beelden, of te luisteren naar muziek uit een bepaalde tijd. Voor de opkomst van fotografie en film vormden met name de visuele kunsten een belangrijke bron om een beeld te krijgen van het leven in verschillende historische perioden. Binnen projecten en vakoverstijgende thema's kunnen leerlingen deze bronnen onderzoeken. Schilderijen of andere kunstvoorwerpen zijn dan niet uitsluitend een illustratie bij een geschiedenisles, maar zelfstandige bronnen die de informatie over een bepaalde periode kunnen verdiepen.

Bij het venster hunebedden staat binnen de kunstvakken bijvoorbeeld het thema rituelen centraal. De leerlingen kijken naar de vorm en functie van keramische potten uit de trechterbekercultuur. Leerlingen ontdekken de verschillende vormen van de potten, de decoraties en de destijds toegepaste stooktechnieken. Ook achterhalen leerlingen bijvoorbeeld de naam trechterbekercultuur. Ze gaan in op de functie van de potten. Waarom gaven mensen hun doden geschenken mee? Wat voor idee hadden ze over het hiernamaals en wat waren hun ideeën over religie? Ze praten over de begrafenis cultuur van onze tijd en welke geschenken mensen aan doden meegeven. Leerlingen ontdekken dat wij tegenwoordig keramische potten

gebruiken als urnen voor de as van de doden, een gebruik dat al dateert uit de tijd van de Grieken. Ze beschouwen werk van kunstenaars die zich laten inspireren door keramische vormen uit het verleden en maken zelf keramische potvormen.

5.4 Overzicht van mogelijke thema's binnen de kunstvakken per venster

Venster	Invulling vanuit PO	Invulling onderbouw VO
Rembrandt <i>Een van de grote schilders</i>	Beeldende kunst <ul style="list-style-type: none"> • schilderkunst: leven en werk van Rembrandt van Rijn • schilder (clair-obscur) en etser • onderwerpen: (zelf)portretten, bijbelse verhalen, dagelijks leven, zijn atelier • tijdgenoten: o.a. Vermeer en Steen • genreschilderkunst • kunstmarkt 	Algemeen: barok: ruimtelijkheid en dynamiek in de kunst, klassieke elementen krijgen een eigen vorm Beeldende kunst <ul style="list-style-type: none"> • schilderkunst benadrukt dynamiek door lichtdonker en kleuren • leven en werk Rembrandt van Rijn: schilder (clair-obscur) en etser • onderwerpen: bijbelse, mythologische, (zelf)portretten, dagelijks leven, zijn atelier • tijdgenoten: Rubens, Hals, Vermeer, Ruysdaal en Steen • genreschilderkunst • kunstwerken voor een kunstmarkt • beelden vol beweging en emotie, barokkerken, gildehuizen Muziek <ul style="list-style-type: none"> • Sweelink, Monteverdi en Vivaldi • rijk versierde melodieën van forte naar piano Theater <ul style="list-style-type: none"> • verschillende spelen, zoals treurspel, blijspel en herderspel • Vondel Dans: staat in dienst van spelen
Buitenhuizen <i>Rijk wonen buiten de stad</i>	Beeldende kunst: pruijktijd, mode, portretschilderkunst, tuinarchitectuur, invloed van Frankrijk Muziek: kamermuziek, Mozart in Nederland	Algemeen: bouw van buitenhuizen door rijke kooplieden in 17e en 18e eeuw Beeldende kunst: pruijktijd, mode, landgoederen classicistische stijl, tuinarchitectuur, invloed van Frankrijk op Europa Muziek: kamermuziek, Mozart, opera's Dans: hofdansen Theater: kamerspelen: tragedie en kluchten, Huygens

<p>Vincent van Gogh <i>De moderne kunstenaar</i></p>	<p>Beeldende kunst</p> <ul style="list-style-type: none"> • schilderkunst • leven en werk van Vincent van Gogh • onderwerpen: sociaal bewogen onderwerpen, boerenleven, portretten, landschappen, stillevens • uitdrukken van gevoelens in kleur, schildert vooral in de buitenlucht • briefwisseling met broer Theo 	<p>Algemeen: postimpressionisme: werkelijkheid opnieuw ordenen als reactie op impressionisme onder invloed van de fotografie</p> <p>Beeldende kunst</p> <ul style="list-style-type: none"> • schilderkunst • leven en werk van Vincent van Gogh, sociale bewogenheid en briefwisseling als tijdsdocument • tijdgenoten: Gauguin, Seurat e.a. • beeldhouwkunst: Rodin, Wouters <p>Muziek: vooral vanuit Frankrijk o.a. Debussy, Ravel en Satie</p> <p>Dans: ontwikkeling van klassiek ballet: het Zwanemeer en de Notenkraker</p> <p>Theater: sociaal bewogen toneelstukken van Heijermans</p>
<p>De Stijl <i>Revolutie in vormgeving</i></p>	<p>Beeldende kunst</p> <ul style="list-style-type: none"> • een nieuwe vormtaal: rechte lijn, hoek, primaire kleuren zwart wit en grijs • Mondriaan: schilder, van figuratief naar abstract • Rietveld: meubelontwerper, architect • invloed op de hedendaagse vormgeving 	<p>Algemeen: strenge vereenvoudiging van abstracte vormen: rechte lijn en hoek, primaire kleuren, zwart, wit, grijs</p> <p>Beeldende kunst</p> <ul style="list-style-type: none"> • ontstaan van De Stijl • schilderkunst van Mondriaan, Van Doesburg • beeldhouwkunst van Vantongerloo • architectuur en oude, toegepaste kunst van Rietveld, invloed van De Stijl op Bauhaus • functionalisme <p>Muziek: jazzmuziek en boogiewoogie</p> <p>Dans: ontstaan van moderne dans</p>
<p>Annie M.G. Schmidt <i>Tegendraads in een burgerlijk land</i></p>	<p>Beeldende kunst</p> <ul style="list-style-type: none"> • illustraties van Fiep Westendorp merchandising (Jip en Janneke en Pluk van de Petteflet) <p>Muziek, theater, dans: liedjes en bewerking van boeken voor musical en film, o.a. Minoes, Pluk van de Petteflat</p>	<p>Algemeen: de inhoud van het werk (origineel denken en schrijven) van Annie M.G Schmidt en de invloed ervan op:</p> <p>Beeldende kunst</p> <ul style="list-style-type: none"> • illustraties Fiep Westendorp • merchandising <p>Muziek, theater en dans</p> <ul style="list-style-type: none"> • cabaret en musical, Harrie Bannink • invloed in het buitenland <p>Aanvullingen: leven en werk van Astrid Lindgren en Roald Dahl</p>
<p>Suriname en de Nederlandse Antillen <i>Dekolonisatie van de West</i></p>	<p>Muziek en dans</p> <ul style="list-style-type: none"> • oorspronkelijke cultuur van Suriname en 	<p>Algemeen: de cultuur van Suriname en de Nederlandse Antillen in taal, verkenning van het gebied, muziek, dans, eetculturen, Surinamers en Antillianen in Nederland</p>

Nederlandse Antillen
in muziek, dans en
kleding

- invloed op
hedendaagse
muziek- en
dansstijlen in
Nederland

Theater: verhalen en
verteltheater uit
Suriname

Beeldende kunst: het
slavernijmonument

Aanvullingen: kunst en kunstenaars uit
Suriname en de Nederlandse Antillen (o.a.
Jules Chin A Foeng)

Bronnen

Entoen.nu. De Canon van Nederland, (deel A en B), 2006, Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon, Den Haag

Entoen.nu en verder. De Canon van Nederland.(deel C), 2007, Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon, Den Haag

Website de Canon van Nederland, <http://www.entoen.nu>

Kerdoelen 1998 en Kerndoelen 2006, Ministerie OCW

Rooij, P. de e.a., 2001, *Verleden, heden en toekomst. Advies van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming*. Enschede, SLO, Enschede

Taalunie: www.taalunieversum.nl

Stichting Lezen en Schrijven: www.lezenenschrijven.nl

Vakcommunity van docenten Nederlands: www.digischool.kennisnet.nl/community_ne

Nederlands Instituut voor Beeld en geluid: <http://portal.beeldengeluid.nl/>

Schlebusch, J. e.a., 1995, *Nieuw Nederlands 3v-editie*, WoltersGroepGroningen, (Hoofdstuk 1 De middeleeuwen, hoofdstuk 5 De bijbel en het Nederlands) (niet meer leverbaar)

Vaart, R. v.d., 2001, *Kiezen en delen, beschouwingen over de inhoud van het schoolvak aardrijkskunde*. Rob v.d. Vaart, oratie

Voorstel nieuw eindexamen vmbo: Kijk op een veranderende wereld (2008):
http://www.knag.nl/fileadmin/img/onderwijs/vmbo/vmbo_examenprog_binnenwerk.pdf

SLO is het nationaal expertisecentrum voor leerplan-ontwikkeling. Al 30 jaar geven wij inhoud aan leren en innovatie in de driehoek tussen overheid, wetenschap en onderwijspraktijk. Onze expertise bevindt zich op het terrein van doelen, inhouden en organisatie van leren. Zowel in Nederland als daarbuiten.

Door die jarenlange expertise weten wij wat er speelt en zijn wij als geen ander in staat trends, ontwikkelingen en maatschappelijke vraagstukken te duiden en in een breder onderwijskader te plaatsen. Dat doen we op een open, innovatieve en professionele wijze samen met beleidsmakers, scholen, universiteiten en vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven.

SLO

Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
F 053 430 76 92
E info@slo.nl

www.slo.nl

slo